

Ilmiy-amaliy jurnal/2026 Mart №41

MUTAFAKKIR

ABU RAYHAN AL-BIRUNI

The Scientist Before Newton

Bosh Muharrir:
Shohinur Mirzayev

Tahrir hay'ati

Baxtinur Xudanov
Qodir Raximov
Oybek Mamanazarov
MuXtor Xudoyqulov
Murod Abulkasimov
Baxrom Urunov
Xasanxodja Abidov
Gulrux Sadullayeva

MA'LUMOTNOMA

Turkum nashrlarning chiqish ma'lumotlarini GOST 7.4-95 «Nashrlar. Chiqish ma'lumotlari» hamda GOST 7.56-2002 « Xalqaro standart turkum raqami» davlatlararo standartlar talablari asosida bo'lishini to'liq ta'minlash maqsadida, Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasiga asosan «Mutafakkir» turkum nashrining ISSN raqami: 2181-3310

Ushbu jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya komissiyasining ilovasida mavjud bo'lgan xalqaro indeksatsiya index copernicus bazasiga kiritilgan.

**JAMOAT XAVFSIZLIGI, ATROF-MUHIT VA IJTIMOYIY
BARQARORLIKKA SALBIY TA'SIR KO'RSATISHI EHTIMOLI BO'LGAN
MAHSULOTLAR IMPORTINI OPTIMALLASHTIRISH**

Raxmatullayev Nurbek Saydullayevich,

Bojxona qo'mitasining Bojxona instituti

bosh inspektori,

Orsid: 0000-0002-2642-5475,

Email: mister.raxmatullayev1987@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada jamoat xavfsizligi, atrof-muhit va ijtimoiy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi ehtimoli bo'lgan mahsulotlar importini optimallashtirish masalalari tahlil qilinadi. Xalqaro tajriba asosida ekologik va ijtimoiy xavfli mahsulotlarning tasnifi, ularning iqtisodiy, ekologik va sog'liqni saqlash sohalariga ta'siri hamda import hajmini tartibga solish mexanizmlari o'rganilgan. Maqolada atrof-muhitga zararli polietilen mahsulotlari, pirotexnika vositalari, ozon qatlamini yemiruvchi moddalar (freonlar) kabi mahsulotlarning mahalliy iste'moli va ularning salbiy oqibatlarini batafsil yoritilgan. Tadqiqotda bojxona-tarif va notarif tartibga solish choralari samaradorligi atroflicha tahlil qilingan va zaruriy takliflar keltirilgan. Tadqiqot natijalari jamoat va atrof-muhit xavfsizligini ta'minlash, aholi salomatligini himoya qilish va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan bojxona mexanizmlarini takomillashtirishda amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *jamoat xavfsizligi, atrof-muhit, ijtimoiy barqarorlik, ekologik xavfli mahsulotlar, importni optimallashtirish, aksiz solig'i, polietilen paketlar, pirotexnika, freon.*

**ОПТИМИЗАЦИЯ ИМПОРТА ТОВАРОВ, ПОТЕНЦИАЛЬНО
ОКАЗЫВАЮЩИХ НЕГАТИВНОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ОБЩЕСТВЕННУЮ
БЕЗОПАСНОСТЬ, ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ И СОЦИАЛЬНУЮ
СТАБИЛЬНОСТЬ**

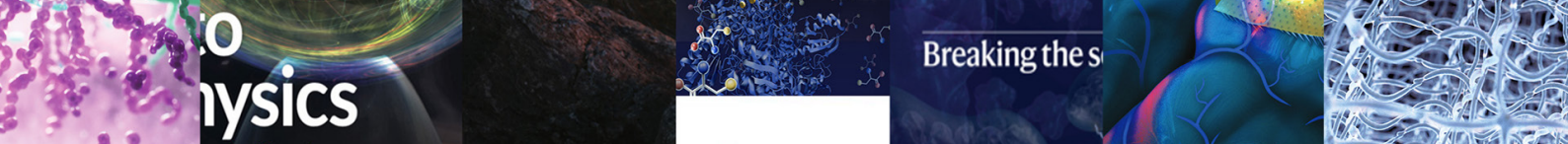
Рахматуллаев Нурбек Сайдуллаевич,

Таможенный институт Таможенного комитета

Главный инспектор,

Orsid: 0000-0002-2642-5475,

Электронная почта: mister.raxmatullayev1987@gmail.com

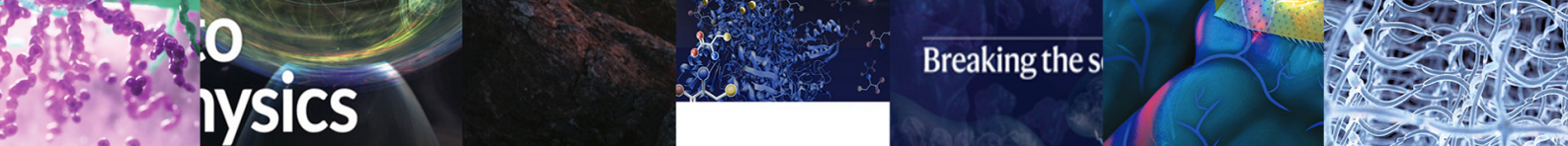
Аннотация: *В данной статье анализируются вопросы оптимизации импорта товаров, которые могут оказывать негативное воздействие на общественную безопасность, окружающую среду и социальную стабильность. На основе международного опыта проведена классификация экологически и социально опасных товаров, изучено их влияние на экономику, экологию и сферу здравоохранения, а также механизмы регулирования объёмов импорта. В статье подробно раскрыты примеры потребления в стране экологически вредной полиэтиленовой продукции, пиротехнических изделий, веществ, разрушающих озоновый слой (фреонов), и их негативные последствия. Проведен всесторонний анализ эффективности тарифных и нетарифных мер таможенного регулирования, предложены необходимые рекомендации. Результаты исследования имеют практическое значение для совершенствования таможенных механизмов, направленных на обеспечение общественной и экологической безопасности, защиту здоровья населения и укрепление социальной стабильности.*

Ключевые слова: *общественная безопасность, окружающая среда, социальная стабильность, экологически опасные товары, оптимизация импорта, акцизный налог, полиэтиленовые пакеты, пиротехника, фреон.*

Kirish

Jamoat xavfsizligi, atrof-muhit va ijtimoiy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi ehtimoli bo'lgan mahsulotlar importini optimallashtirish masalasi bugungi kunda global miqyosda ham, milliy darajada ham dolzarb hisoblanadi. Bunday mahsulotlar qatoriga inson salomatligiga bevosita xavf tug'diradigan tamaki va alkogol mahsulotlari bilan bir qatorda ekologik zararli kimyoviy moddalar, polietilen paketlar, pirotexnika vositalari, ozon qatlamini yemiruvchi freonlar kabi mahsulotlar kiradi. Ularning ortiqcha importi nafaqat ekologik va sanitariya xavfsizligini izdan chiqarishi, balki ijtimoiy barqarorlikka ham tahdid solishi mumkin. Shu bois, dunyo tajribasida bunday mahsulotlar importini cheklash va tartibga solishda iqtisodiy vositalardan, xususan, aksiz solig'idan keng foydalaniladi.

Jahon amaliyotida aksiz solig'i nafaqat zararli mahsulotlar iste'molini cheklash, balki davlat byudjeti daromadlarini oshirish, sog'liqni saqlash va ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirishning muhim manbai sifatida qo'llaniladi. Masalan, AQSH va Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida tamaki va alkogol mahsulotlariga yuqori aksiz stavkalari belgilanishi ularning iste'molini sezilarli darajada kamaytirgan hamda aholi salomatligini yaxshilashga xizmat qilgan. Xitoyda esa tamaki va alkogoldan tashqari zargarlik buyumlari (5%), golf aksessuarlari (10%), yaxtalar (10%), pirotexnika (15%) va qo'l soatlariga (20%) iste'mol solig'i joriy qilingan. Pokistonda ayrim oziq-ovqat yog'lariga (16%), boshqa mamlakatlarda esa muzlatilgan kartoshka fri va chips, elektron sigareta qurilmalari, kolyan qurilmalari, ayrim turdagi plastik va pultli o'yinchoqlar, yuqori qiymatli avtomobillarga

ham aksiz solig'i tatbiq etiladi. Xorijiy tajribada inson salomatligi va atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan boshqa tovarlar cheklanadi.

O'zbekistonda ham aksiz solig'i Soliq kodeksining 289-moddasiga asosan alkogol va tamaki mahsulotlari, neft-gaz mahsulotlari hamda ayrim oziq-ovqat tovarlariga (shakar, energetik va tetiklashtiruvchi ichimliklar) joriy etilgan. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2024-yilda import qilingan 762,7 mln AQSH dollari miqdoridagi tovarlardan 1,1 trln so'm aksiz solig'i undirilgan bo'lib, bu ko'rsatkich 2023-yilga (0,7 trln so'm) nisbatan 48 foizga oshgan. Aksiz solig'ining bojxona to'lovlari tarkibidagi ulushi 1,7 foizni tashkil etgan (2023-yilda - 1,3%). Quyidagi rasmda 2022-2024-yillarda mamlakatimizga import qilingan aksiz solig'i undiriladigan mahsulotlar hajmi haqida statistik ma'lumotlar keltiriladi (*1-rasm*).

1-rasm. 2021-2023 yillarda mamlakatimizga import qilingan aksiz soligi undiriladigan mahsulotlar miqdori (ming tn).

Mazkur rasmdan shuni tushinish mumkinki, 2024-yilda oldingi yilgan nisbatan taxminan 9,4 % va 2022 yilga nisbatan 67,1 % ga (*1,7 barobar*) ortganini ko'rsatib, yildan yilgan import qilinadigan aksiz solig'i undiriladigan mahsulotlar ko'payib borayotganligini anglatadi.

Ushbu mahsulotlarning qiymati jihatidan tahlil qiladigan bo'lsak, 2024-yilda aksiz solig'i undiriladigan mahsulotlar importi so'nggi 2 yilda 1,4 barobar ortib, 762 mln AQSH dollarini tashkil qilganini ko'rishimiz mumkin (*1-jadval*).

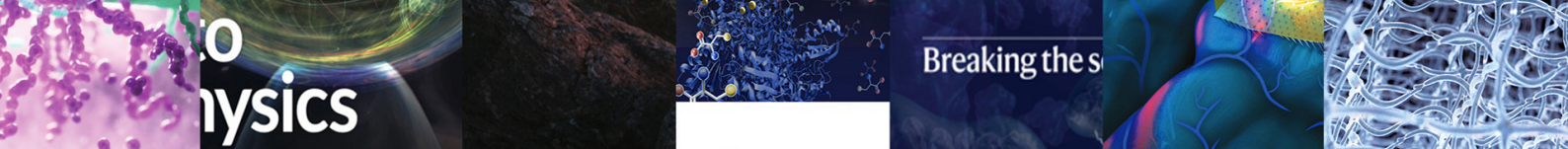
1-jadval

2022-2024-yillarda mamlakatimizga import qilingan aksiz solig'i undiriladigan mahsulotlar qiymati (mln AQSH dollarida)

Tovar nomi	2022-yil	2023-yil	2024-yil
Aksiz soligi undiriladigan mahsulotlar	552,2	721,8	762,6

Bu ko'rsatkichlar mamlakatimizda fiskal choralar orqali jamoat xavfsizligi, inson salomatligi va atrof-muhitga zarar keltiruvchi mahsulotlar importini tartibga solish mexanizmi bosqichma-bosqich optimallashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, jamoat xavfsizligi va ekologik barqarorlikni ta'minlash maqsadida import jarayonida xavfli mahsulotlarga nisbatan iqtisodiy tartibga solish mexanizmlarini yanada optimallashtirish, xalqaro tajriba asosida milliy bojxona-tarif siyosatini takomillashtirish hamda aksiz solig'i qo'llaniladigan mahsulotlar ro'yxatini kengaytirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Mazkur maqolada ana shu masalalarning nazariy asoslarini tahlil qilish, amaliy tajribalarni o'rganish va O'zbekiston sharoitida optimal yechimlarni taklif etishga qaratilgan.

Polietilen paketlar (*TIF TN kodi 3923 21*) ekologik muammolarning eng keng tarqalgan manbalaridan biridir. Ular tabiiy sharoitda 100–400 yil davomida parchalanib, shu vaqt ichida tuproq va suv resurslarini ifloslantiradi. Paketlar yoqilganda esa zaharli dioksinlar ajralib chiqib, insonning nafas olish va immun tizimiga zarar yetkazadi. Bu holat xalqaro miqyosda polietilen paketlardan foydalanishni cheklash va taqiqlash choralarini keng joriy etishga sabab bo‘lgan.

Yangi Zelandiya, Chili, Zimbabve, Avstraliya, Buyuk Britaniya, Moldova va Keniyada sellofan paketlardan foydalanish to‘liq taqiqlangan. Fransiya va Gruziya esa 50 mikrondan, ayrim hollarda 15 mikrondan yupqa bo‘lgan plastik paketlar ishlab chiqarilishi va iste‘mol qilinishini cheklagan. Irlandiyada esa har bir paket uchun 0,15 yevro miqdorida ekologik soliq joriy etilishi natijasida ularning ishlatilishi 90% ga qisqargan.

Keniyada polietilen paketlardan foydalanish uchun 38 ming dollargacha jarima qo‘llanadi. Qirg‘izistonda esa 2027-yildan plastik paketlarni ishlab chiqarish va sotish to‘liq taqiqlanishi rejalashtirilgan. Yevropa Ittifoqida bioparchalanuvchi paketlar joriy etilgan bo‘lsa, Hindistonda bir martalik paketlar o‘rniga banan yoki bambuk bargidan tayyorlangan mahsulotlar qo‘llanilmoqda.

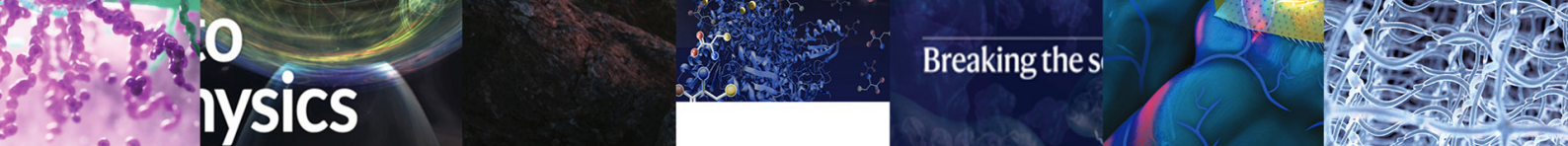
O‘zbekistonda 2019-yildan boshlab 40 mikrondan yupqa polietilen paketlarni ishlab chiqarish va import qilish, ularni xaridorlarga bepul tarqatish taqiqlangan. Shu bilan birga, paket narxini mahsulot bahosiga qo‘shish yoki ularni tannarxidan past narxda sotish ham man etilgan.

Ma‘lumot uchun. 2024-yilda mamlakatimizga qiymati 4 mln AQSH dollari bo‘lgan 1,5 ming tonna tayyor polietilen paketlar import qilingan. Ulardan 82% Xitoydan, 11% esa Turkiyadan keltirilgan. Polietilen paketlar importida 2024-yilda 14 mlrd so‘m bojxona to‘lovlari undirilgan bo‘lsa, 2 mlrd so‘m imtiyozlar berilgan. Tayyor polietilen paketlar uchun 15% import boji, xom ashyosi uchun 5% boj hamda polietilen granulalar uchun 10% aksiz solig‘i amal qiladi. Bu choralar ichki ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlash hamda ekologik xavfli mahsulotlar aylanmasini kamaytirishga xizmat qilmoqda.

Pirotexnika vositalari (*TIF TN kodi 3604 10*) ham inson salomatligi va atrof-muhit uchun jiddiy xavf tug‘diradi. Ulardan noto‘g‘ri foydalanish jarohatlanish, kuyish, eshitish qobiliyatining pasayishi, shuningdek, havoning zararli moddalar bilan to‘lishiga olib keladi. Shu bois, AQSH, Yaponiya, Xitoy, Hindiston, Tailand, Indoneziya va Gruziya kabi mamlakatlarda bu mahsulotlarga 5% dan 80% gacha aksiz solig‘i joriy etilgan.

Ma‘lumot uchun. 2024-yilda O‘zbekistonga 312,3 ming AQSH dollari qiymatida, 145 tonna pirotexnika vositalari import qilingan. Bu 2023-yilga nisbatan kamaygan (527 ming dollar va 158 tonna). Importning asosiy hajmi Samarqand (80%) va Toshkent (15%) mintaqasidagi korxonalar ulushiga to‘g‘ri kelmoqda.

Freonlar (*TIF TN kodi 2903*) — ftor, xlor va uglerod birikmalaridan iborat sintetik moddalar bo‘lib, ular ozon qatlamini buzish bilan birga, global isishga olib kelmoqda. Ozon qatlamining yemirilishi esa ultrabinafsha nurlarning yer yuzasiga ko‘proq yetib kelishiga sabab bo‘ladi, bu esa teri saratoni, katarakta va ekotizimlarga zarar yetkazadi.

Freonlar asosan uch guruhga bo‘linadi: CFC (*xlorforuglerodlar*), HCFC (*gidroxlorforuglerodlar*) va HFC (*gidroftoruglerodlar*). 1987-yilda imzolangan Monreal Protokoli CFC ishlab chiqarishni taqiqladi. Bugungi kunda HCFC va HFC ishlatilsa-da, ular ham bosqichma-bosqich kamaytirilmoqda. Yevropa Ittifoqi 2030-yilgacha HFC iste‘molini 79% ga qisqartirishni maqsad qilgan.

Germaniyada 1 tonna HFC uchun 60 yevro ekologik soliq, AQSHda esa litsenziyasiz savdo uchun 37,500 dollar jarima belgilanadi. Hindistonda 7,5% import boji va noqonuniy savdo uchun 5 yilgacha qamoq jazosi mavjud. Rossiyada 15% import boji hamda 1 tonna uchun 50 ming rubl (taxminan 500 dollar) ekologik to‘lov undiriladi.

O‘zbekiston hozircha faqat litsenziyalash orqali freon importini nazorat qiladi. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish va Bojxona qo‘mitalari ozon qatlamini buzuvchi moddalar va tarkibida ushbu moddalar mavjud bo‘lgan mahsulotlarning importi va eksporti nazoratini olib borish, shuningdek, mahsulotlar miqdorini hisobga olish hamda ularning ma‘lumotlar bazasi shakllantirilishi va yuritilishi uchun mas‘ul organ etib belgilangan (*VM-126, 09.03.2021*).

Ozon qatlamini buzuvchi moddalar va tarkibida ushbu moddalar mavjud bo‘lgan mahsulotlarning importi va eksportiga ruxsatnomalar elektron ariza taqdim etilganidan so‘ng “Yagona darcha” bojxona axborot tizimi orqali beriladi.

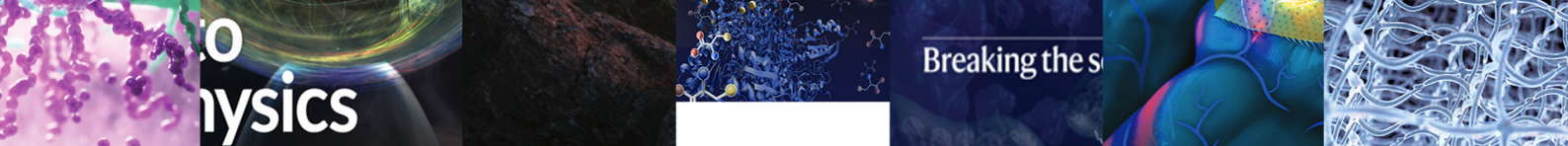
Ma‘lumot uchun. 2024-yilda 416 tn, 1 mln AQSH doll. (2023-yilda 942 tn, 2,6 mln \$) freon mahsulotlari asosan Xitoy (353 tn, 85 %) va BAA (46tn, 11%)dan import qilingan. Ulardan 1,8 mlrd (2023-yilda 3,9 mlrd) so‘m bojxona to‘lovlari undirilgan.

Shuningdek, freonlar uchun 0 % stavkada import boji mavjud (*PQ-3818 29.06.2018-y.*).

Xalqaro tajriba ularni yuqoridagi uch asosiy mahsulot guruhi — polietilen paketlar, pirotexnika vositalari va freonlar cheklash va tartibga solishda qat‘iy choralar, aksiz stavkalari va ekologik soliqlar samarali natija berishini ko‘rsatmoqda. Mamlakatimizda ekologik xavfli mahsulotlar importini kamaytirish bo‘yicha huquqiy baza mavjud bo‘lsa-da, xalqaro standartlarga mos ravishda aksiz stavkalari va ekologik soliqlarni kengaytirish, bioparchalanuvchi mahsulotlar o‘rniga ularning muqobillarni topish va amaliyotda qo‘llash, ushbu sohani alohida nazoratga olish, mazkur mahsulotlar importini tarif va notarif mexanizmlarini optimalashtirish dolzarb bo‘lib bormoqda. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ekologik xavfli mahsulotlar importi bo‘yicha iqtisodiy va ma‘muriy choralarini uyg‘unlashtirish orqali nafaqat jamoat xavfsizligi va atrof-muhit barqarorligi ta‘minlanadi, balki davlat byudjeti daromadlari ham oshadi.

Import hajmi va miqdori ortib borayotgan polietilen paketlar, pirotexnika vositalari va freonlar bo‘yicha xalqaro tajribalardan kelib chiqib, aksiz solig‘ini amaliyotga joriy qilish hamda mahalliy iste‘molini kamaytirish maqsadida quyidagi takliflar keltiriladi:

1. Xalqaro tajriba asosida aksiz solig‘i qo‘llaniladigan ekologik xavfli, inson salomatligi va hashamat mahsulotlar ro‘yxatini kengaytirish (*masalan, muzlatilgan kartoshka fri, chips, elektron sigareta va kolyan qurilmalari, ayrim turdagi plastik va*

pultli o‘yinchoqlar, yuqori qiymatli avtomobillar kabi);

2. Bioparchalanuvchi va ekologik xavfsiz alternativ mahsulotlarni ishlab chiqarish va importini rag‘batlantirish;

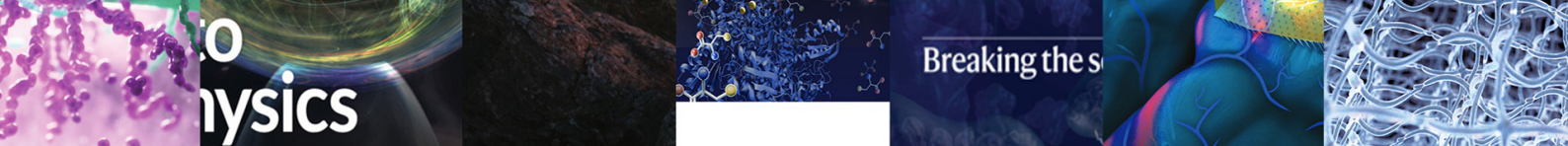
3. Polietilen paketlar, pirotexnika va freonlarga nisbatan 10-15 % miqdorida aksiz solig‘i stavkalarini amalaiyotga joriy qilish;

4. BMazkur mahsulotlarga qo‘llaniladigan bojxona-tarif siyosatini ekologik xavfsizlik talablariga va xalqaro standartlarga moslashtirish hamda nazorat mexanizmlarini kuchaytirish.

5. Ekologik soliq tushumlarini to‘liq ravishda atrof-muhitni muhofaza qilish va sog‘liqni saqlash loyihalariga yo‘naltirish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi (289-modda)
2. “Ozon qatlamini buzuvchi moddalar va ularni o‘z ichiga olgan mahsulotlar importi va eksportini nazorat qilish tartibi to‘g‘risida”gi qaror (VM-126, 09.03.2021)
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ekologik xavfsizlikni ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ-3818 Qarori. (2018)
4. O‘zbekiston Respublikasi Bojxona qo‘mitasi statistik ma’lumotlari (2024)
5. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi ekologik xavfli mahsulotlar bo‘yicha hisobot (2024)
6. Single-use plastics: New rules to reduce marine litter, Brussels, European Commission (2023)
7. Tobacco taxation and its impact on public health World Health Organization. (2022), Geneva, WHO Press
8. Plastic pollution and policy measures, Nairobi, United Nations Environment Programme (2022)
9. Ozone-depleting substances phase-out regulations. Washington, DC: EPA, U.S. Environmental Protection Agency (2023)
10. Environmental fiscal reforms and their economic impacts. Washington, DC: The World Bank, World Bank. (2023).

УДК: 611.019-611.7:616-071.388 (575.111)

ОСОБЕННОСТИ ДИНАМИКИ ИЗМЕНЕНИЙ ПАРАМЕТРОВ ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ПРОМЫШЛЕННЫХ РАЙОНОВ ТАШКЕНТСКОЙ ОБЛАСТИ

Т.А. Ашуров¹, О.Р. Рахмонов², Нуримова Д. М.³

¹Университет Алфраганус, Узбекистан

²Kimyo International University in Tashkent: Tashkent, Uzbekistan

³Ташкентский государственный медицинский университет, Узбекистан

Актуальность. Проблема сохранения здоровья молодого населения требует глубокого изучения как физиологических механизмов адаптации, так и морфофункциональных особенностей. Антропометрическое обследование позволяет характеризовать индивидуальное развитие организма, выявлять отклонения от нормы, установить их причину, а затем проводить оздоровительные и лечебные мероприятия. Рост и развитие детей является главным индикатором состояния здоровья. Снижение скорости роста, изменения соотношений антропометрических параметров тела ребенка могут быть и единственным проявлением хронических болезней. В то же время определение нормативных показателей антропометрических параметров может служить основой прогнозирования патологии. Выявление морфофункциональных особенностей этиологических механизмов развития патологических процессов в различных системах организма является ведущей проблемой теоретической и практической медицины.

Цель. Разработка научно-обоснованных критериев оценки антропометрических показателей и биологического созревания детей школьного возраста промышленных (горных) районов Ташкентской области на основе выявления возрастно-половых особенностей развития антропометрических параметров.

Материал и методы. Изучены антропометрические показатели в динамике у детей 7-12 лет, проживающие в промышленных районах Ташкентской области. Всего обследовано более 1119 детей школьного возраста. Все исследуемые были

распределены на 6 возрастных групп. В каждую возрастную группу учащихся от 7 до 12 лет входили более 50 мальчиков и девочек.

Антропометрические исследования детей проводились апробированными методами с учетом методических рекомендаций Н.Х.Шамирзаева и др. (Ташкент, 1998) и с использованием стандартного набора антропометрических инструментов, широко используемых в научных исследованиях.

Оценку антропометрических показателей производили двумя способами: параметрическим (сигмальным) и непараметрическим (центильным). При распределении детей по уровню развития использовали показатель $M \pm 1\delta$ – область средних величин, свойственных параметрам нормальных значений (в нашем случае – это II группа детей), при этом $M + 1\delta$ является верхней границей нормы, $M - 1\delta$ - соответствует нижней границе нормы. Отклонения в пределах от $M - 1,1\delta$ до $M - 2\delta$ от $M - 2,1\delta$ до $M - 3\delta$ и менее - область величин ниже средних и низких (I группа детей). Отклонения в пределах от $M + 1,1\delta$ до $M + 2\delta$ и от $M + 2,1\delta$ до $M + 3\delta$ и более - область выше средних и высоких величин (III группа детей). Все измерения проводили в вертикальном положении.

Результаты и обсуждение. В результате исследования выявлено, что величина роста стоя у мальчиков в 7 лет равнялась $123,2 \pm 0,65$ см и к 16 годам возросла до $168,0 \pm 0,81$ см, а у девочек – $122,9 \pm 0,63$ см – в 7 лет. За 9 лет величина роста стоя у мальчиков увеличилась на 44,8 см или 36,4%, а у девочек - на 38,3 см или 31,2%.

Статические данные показали, что за исследуемый период у обоих полов наблюдается увеличение роста стоя в 1,3 раза. Наибольшее увеличение длины тела у мальчиков наблюдалось в 7-8 лет (на 8,3 см или 6,7%) и 10-11 лет (на 10,5 см или 7,6%), у девочек на 1 год позже, т.е. в 8-9 (на 7,4 см или 5,8%) и 12-13 (9,5 см или 6,5%) лет. За 9-летний обследуемый период увеличение показателя роста стоя у мальчиков составляло в среднем почти 5 см или 4%, а у девочек - 4,3 см или 3,5% в год.

Изучение данных показало, что во всех 3-х группах с возрастом наблюдается тенденция динамики увеличения показателя роста стоя в среднем в 1,4 раза. У мальчиков, входящих в I, II группы, прирост от 7 до 12 лет данного показателя составил 38,3; 37,7 и 34,4%, а у девочек - 35,1; 35,4 и 36,2% соответственно.

Количество мальчиков от 7 до 12 лет, входящих в I группу составляло от 10 до 21,3% (в среднем – 16,6%), во II - от 61 до 77% (в среднем – 68,4%), а девочек - от 11,8 до 21% (в среднем – 14,8%), от 58,6 до 72,6% (в среднем – 67,4%) и от 14,8 до 24,6% (в среднем – 17,8%) соответственно I, II.

Анализ статических данных параметров грудной клетки показали, что средние величины ОГК на высоте вдоха у мальчиков школьного возраста находилась в пределах от $62,6 \pm 0,35$ (в 7 лет) до $87,3 \pm 0,63$ см (в 16 лет), а у девочек – соответственно от $62,6 \pm 0,39$ до $84,7 \pm 0,68$ см. Общее увеличение показателя ОГК на максимальном вдохе с 7 до 16 лет составило 24,7 см (39,5%) - у мальчиков и 22,1 см (35%) - у девочек. Максимальное годовое увеличение грудного периметра наблюдалось у мальчиков в 9-10 (3,9 см или 5,9%), в 12-13 (4,3 см или 5,8%) и в 14-15 (5,5 см или 6,8%) лет, у девочек - соответственно в 10-11 (3,2 см или 4,7%), 12-13 (4 см или 5,4%) и в 13-14 (3 см или 3,9%). За 9 лет средняя прибавка данного показателя в год у мальчиков и девочек равнялась соответственно 2,7 и 2,5 см.

Прирост ОГК в состоянии покоя за исследуемый период составил у мальчиков 23,9 см или 39,9% (от $59,8 \pm 0,34$ до $83,7 \pm 0,60$ см), а у девочек – 21,9 см или 36,7% (от $59,6 \pm 0,39$ до $81,5 \pm 0,68$ см), т.е. ОГК в паузе в среднем увеличилась в 1,4 раза. Наибольший среднегодовой прирост ОГК в покое у мальчиков отмечался в 9-10 (на 3,7 см или 5,9%), 12-13 (4,2 см или 5,9%) и в 14-15 (5,4 см или 6,9%) лет, а у девочек в 10-11 (3 см или 4,6%), 12-13 (4,3 см или 6,1%) и в 14-15 (3 см или 3,4%) лет.

За изученный возрастной период показатели ОГК при полном выдохе увеличились у мальчиков и девочек в 1,4 раза, т.е. общее увеличение за 9 лет составило 23,4 см (39,7%) и 21,2 см (36,3%) соответственно.

Максимальная возрастная прибавка у мальчиков отмечалась в 9-10 (3,6 см или 5,8%), 12-13 (4,1 см или 5,9%) и в 14-15 (5,3 см или 6,9%) лет, у девочек – в 12-13 (4,2 см или 6,2%), 10-11, 13-14 и 14-15 (по 2,8 см или в среднем по 4%) лет. Среднегодовой прирост данного показателя от 7 до 12 лет у детей обоего пола составил в среднем 2,5 см.

Анализ данных, параметрическим (сигмальным) способам показало, что у

мальчиков I группы 7 до 12 лет ОГК в паузе увеличивалась в среднем на 35,2%, при полном выдохе - на 33,8% и при полном вдохе на 35,6%; II группы - на 40,8; 40,8 и 41,3% .

Наибольший ежегодный прирост ОГК, не зависимо от состояния груди при измерении (во время паузы, при полном выдохе и полном вдохе), у мальчиков I группы отмечался в 12-13 лет (в среднем на 8%), II группы - в 14-15 лет (в среднем на 7%).

При изучении динамики изменений ОГК у девочек выявлено, что к 16 годам в I группе окружность груди во время паузы увеличивалась на 33,4%, при полном выдохе - на 33,1% и при полном вдохе - на 30,3%; во II группе - на 38,9, 38,2 и на 37,8%; в III группе - на 38,8, 38,2 и на 38,8% соответственно. Наибольшие ежегодные прибавки ОГК у девочек наблюдались в I группе в 12-13 (во время паузы – на 6,1%, при полном выдохе – на 6,1% и при полном вдохе – на 4,9%) и в 13-14 (на 7,4, 7,1 и 6,4% - соответственно) лет; во II группе - в 12-13 лет (на 7,7, 6,7 и 5,2%) при полном вдохе наибольший ежегодный прирост наблюдался в 7-8 лет (на 5,1%).

Сопоставляя показатели всех возрастно-половых групп можно отметить, что количество мальчиков со средними показателями ОГК (II группа) в состоянии покоя было 69,8%, в состоянии глубокого вдоха - 69,3% и выдоха – 71,4%; количество девочек – 70,2, 69,3 и 69,2% - соответственно. Число детей I и III группы, т.е. с отклонениями в развитии ОГК (при относительном покое, максимальном вдохе и выдохе) от нормальных величин, как в сторону сниженных, так и повышенных значений в целом колебалось от 13,1 до 16,7%.

Анализ данных свидетельствует, что масса тела наиболее интенсивно увеличивалась у мальчиков в 7-8 (на 3,9 кг или 16,1%) и 10-11 (на 7,3 кг или 22,7%), 13-14 (на 4,9 кг или 10,8%) и 14-15 (на 6 кг или 11,9%) лет; у девочек наибольшее увеличение массы тела наблюдалось в 9-10 (на 4,8 кг на 15,8%), 12-13 (на 4,6 кг на 11,4%), 13-14 (на 6,4 кг или 14,2%) и 15-16 (на 5,1 кг на 9,7%) лет. Среднегодовой прирост за исследуемый возрастной период составил у мальчиков 4 кг, а у девочек – 3,7 кг.

Из полученных данных следует, что в 2-х группах обследованных детей

имеется тенденция к увеличению показателя массы тела. У мальчиков, входящих в I группу до 12-летнего возраста масса тела увеличивалась в 2,5 раза или на 154,1%, во II группу – в 2,6 раза или на 159,7%. Анализ динамики изменений массы тела девочек по группам, в зависимости от уровня развития, также указывает, что в I и II группах девочки к 12 годам имели больший прирост массы тела. Так, масса тела девочек I группы увеличилась на 147,2% по отношению к показателям 7-летнего возраста, II группы - на 138,7%. Наибольшая ежегодная прибавка во всех 2-х группах у мальчиков соответствовала возрасту 10-11 лет, а у девочек - в 12-13 лет.

Количество девочек, входящих в коридор нормы встречалось от 65,4 до 76%, а мальчиков - от 62,3 до 80%. Во всех возрастных группах обследованных детей было выявлено от 10 до 18,3% девочек и от 9 до 20,2% мальчиков с дефицитом массы тела (I группа). Количество девочек с избыточным весом выявлялось от 11 до 19,5%, а число мальчиков, масса тела которых превышала нормативные величины, колебалось от 11 до 19,3% (III группа).

В зависимости от возрастно-половой группы, выявлена определенная закономерность по количеству детей с дефицитом, избытком и нормальной массой тела, т.е. процентное распределение количества детей от 7 до 12 лет, входящих в I, II группы развития, отличается. Сопоставляя показатели массы тела детей I группы, можно отметить, что наибольшее количество мальчиков, имеющих величины массы тела, выходящих за пределы нормативных значений, наблюдалось в 16 лет – 20,2% (дефицит массы тела) и в 12, 13 лет – соответственно 17,5; 19,3 и 17,5% (избыток массы тела). Среди девочек дефицит массы тела в наибольшей степени встречался в 9 (18,3%) и 11 (17%) лет, а избыток массы тела – в 10 лет (19,5; 17 и 19%). В среднем по всем возрастным группам мальчиков с дефицитом массы тела было 14%, а среди девочек – 13,6%, тогда как с избытком массы тела лиц мужского пола было 14,9%, девочек - 15,3%. 71,1% детей обоего пола имели массу тела в пределах $M \pm 1\delta$.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Автандилов Г.Г. Медицинская морфометрия. Руководство. – М.: Медицина, 1990. – 384 с.
2. Ашуров Т. А., Бахадиров Ф. Н. Возрастные особенности соматометрических показателей детей школьного возраста //Врач-аспирант. – 2010. – Т. 40. – №. 3.2. – С. 215-222.
3. Ашуров Т. А., Бахадиров Ф. Н. Возрастные особенности зоны роста трубчатых костей нижней конечности детей и подростков //Врач-аспирант. – 2011. – Т. 46. – №. 3.2. – С. 355-360.
4. Букавнева Н.С., Поздняков А.Л., Никитюк Д.Б. Методические подходы к использованию комплексных антропометрических методов исследования в клинической практике. //Вопросы питания. - М., 2007. - Том 76. - № 6. - С.13-16.
5. Беляков В.А., Васильев А.В. Влияние загрязненного атмосферного воздуха на физическое развитие детей. //Гигиена и санитария. - М., 2004. - №3. - С. 33-34.
6. Morrison S.C., Durward B.R., Watt G.F. Prediction of anthropometric foot characteristics in children. //J. Am Pediatric Med Assoc. – 2009. – V. 99. – N. 6. – P. 497-502.

BOJXONA QONUNCHILIGIDA BOJXONA HUDUDIDA QAYTA ISHLASH REJIMINING KIOTO STANDARTLARI ASOSIDA IMPLEMENTATSIYA QILISHNING OBYEKTIV ZARURIYATI

**Bojxona qo‘mitasining Bojxona instituti Bojxona nazorati kafedراسi boshlig‘i,
dotsent, polkovnik**

Sh.Lutfullayev

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada Butunjahon bojxona tashkilotining Kioto konvensiyasi (Maxsus F ilovasi, 1-bob)da nazarda tutilgan “bojxona hududida qayta ishlash” bojxona rejimi standartlarining O‘zbekiston Respublikasi bojxona qonunchiligiga implementatsiya qilishning obyektiv zaruriyati yoritib berilgan. Shuningdek, terminologik muvofiqlik, rejimi qo‘llash doirasi, identifikatsiya mexanizmlari, ruxsatnoma instituti, chiqish normalari, muddatlar, uchinchi shaxslar ishtirokida javobgarlik, kompensatsiya mahsulotlarini olib chiqish va rejimni tugatish usullari kabi asosiy institutlar faoliyati tahlil qilingan va ilmiy-huquqiy jihatdan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalitso‘zlar: bojxona hududida qayta ishlash, Kioto konvensiyasi, kompensatsiya mahsulotlari, ekvivalent tovarlar, ruxsatnoma instituti, identifikatsiya, bojxona rejimi, implementatsiya.

Аннотация: В данной научной статье освещается объективная необходимость имплементации стандартов таможенного режима «переработка на таможенной территории», предусмотренных Киотской конвенцией Всемирной таможенной организации (Специальное приложение F, глава 1), в таможенное законодательство Республики Узбекистан. Также проведён анализ функционирования основных институтов, таких как терминологическая согласованность, сфера применения режима, механизмы идентификации, институт разрешений, нормы выхода, сроки, ответственность при участии третьих лиц, вывоз компенсационных продуктов и способы завершения режима, а также разработаны научно-правовые предложения.

Ключевые слова: переработка на таможенной территории, Киотская конвенция, компенсационные продукты, эквивалентные товары, институт разрешения, идентификация, таможенный режим, имплементация.

Abstract.

This This scientific article highlights the objective necessity of implementing the standards of the customs procedure “processing in the customs territory” provided for in the Kyoto Convention of the World Customs Organization (Specific Annex F,

Chapter 1) into the customs legislation of the Republic of Uzbekistan. The study also analyzes the functioning of key institutions, including terminological consistency, the scope of application of the procedure, identification mechanisms, the permit system, yield norms, time limits, liability involving third parties, export of compensating products, and methods for terminating the procedure. Based on this analysis, scientific and legal recommendations are developed.

Keywords: inward processing, Kyoto Convention, compensating products, equivalent goods, authorization system, identification, customs procedure, implementation.

Kirish.

Jahon savdo munosabatlarining chuqurlashuvi va ishlab chiqarish zanjirlarining globallashuvi sharoitida bojxona hududida qayta ishlash rejimi tashqi iqtisodiy faoliyatni ragʻbatlantiruvchi muhim huquqiy instrument hisoblanadi. Ushbu rejim xalqaro bojxona standartlarida, xususan, Butunjahon bojxona tashkilotining Kioto konvensiyasi Maxsus F ilovasi, 1-bobida mufassal tartibga solingan [1, 4].

Kioto konvensiyasida qayta ishlash rejimiga oid asosiy tamoyillar sifatida sod-dalashirilgan tartib-taomillar, nodiskriminatsiya, identifikatsiyaning moslashuvchan mexanizmlari, ekvivalent kompensatsiya, umumiy ruxsatnoma, retroaktiv ruxsat, shuningdek rejimni turli usullarda tugatish imkoniyati belgilangan [1, 2].

Oʻzbekiston Respublikasida bojxona qonunchiligini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish davlat bojxona siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, bojxona hududida qayta ishlash rejimi boʻyicha milliy normalarning Kioto konvensiyasi talablariga qay darajada implementatsiya qilinganini ilmiy tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi [3, 5].

Mazkur tadqiqotning maqsadi — bojxona hududida qayta ishlash rejimiga oid Kioto konvensiyasi standartlarining Oʻzbekiston Respublikasi qonunchiligida aks etish darajasini kompleks huquqiy tahlil qilish, mavjud boʻshliqlar va nomutanosibliklarni aniqlashdan iborat [2, 5].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Bojxona hududida qayta ishlash bojxona rejimi hamda ushbu rejim doirasida tovarlar harakatini boshqarish tizimini takomillashtirish masalalari D.Bauersoks, D.Kloss, M.Kristofer, P.Myorfi, D.Vud kabi xorijiy olimlarning ilmiy ishlarida tadqiq qilingan hamda tovarlar oqimini optimallashtirish, logistik xarajatlarni qisqartirish va boshqaruv samaradorligini oshirishning umumiy tamoyillari ishlab chiqilgan boʻlib, ular bojxona rejimlari doirasidagi jarayonlarni boshqarish metodologik asoslari tashkil etadi.

Bojxona rejimlarining iqtisodiy mohiyati, xususan, “Bojxona hududida qayta

ishlash” (Inward Processing) kabi faol rejimlarning milliy iqtisodiy o'traqobatbardoshligini oshirishdagi roli xalqaro tashkilotlar (Jahon bojxona tashkiloti, Jahon banki) ekspertlari hamda qator xorijiy tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. MDH mamlakatlari, xususan, Rossiya Federatsiyasi olimlaridan A.D. Yershov, V.V. Makrusev, P.V. Dronov va boshqalar o'z ilmiy ishlarida bojxona xizmatlari faoliyatini boshqarish, xavflarni tahlil qilish tizimi va bojxona nazoratining texnologik sxemalarini takomillashtirish masalalariga e'tibor qaratishgan. Ularning tadqiqotlarida qayta ishlash rejimlarining fiskal va rag'batlantiruvchi funksiyalari tahlil ishlari va tadqiqot olib borgan.

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida tashqi savdoni rivojlantirish, bojxona siyosatini takomillashtirish va eksport salohiyatini oshirish masalalari mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Jumladan, akademik M. Sharifxo'jayev, professoralar A. Vahobov, N. Sirojiddinov, Sh. Mustafaqulov, B. Abdug'aniyev, S. G'ulomov, A. Alimbayev, S. Aripov, Sh. N. Boymuradov, R. A. Turapov, T. N. Pardayev, A. A. Shadmankulov, Sh. O'Azizov va boshqalarning ilmiy ishlarida milliy iqtisodiyotning global integratsiyalashuvi, bojxona-tarif va notarif tartibga solish mexanizmlarining samaradorligi masalalari ko'rib chiqilgan. Bojxona instituti professor-o'qituvchilari va tadqiqotchilari tomonidan bojxona nazoratini tashkil etishning huquqiy va tashkiliy jihatlarini bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot qiyosiy-huquqiy, tizimli tahlil va normativ-huquqiy tahlil usullari asosida amalga oshirildi. Asosiy manbalar sifatida Kioto konvensiyasining Maxsus F ilovasi (1-bob) standartlari hamda O'zbekiston Respublikasining bojxona qonunchiligi normalari qiyosiy tahlil qilindi [2, 6].

Tahlil va natijalar

1. Terminologiya va tushunchaviy muvofiqlik yo'nalishi bo'yicha tahlillar

Tahlil natijalariga ko'ra, xalqaro standartlarda qo'llaniladigan “kompensatsiya qiluvchi mahsulotlar” tushunchasi milliy qonunchilikda alohida termin sifatida mustahkamlanmagan. Biroq qayta ishlash natijasida hosil bo'lgan tovarlarni mustaqil obyekt sifatida baholash huquqiy konstruktsiya darajasida mazkur xalqaro tushunchaga mazmunan mos keladi [6].

“Ekvivalent tovarlar” instituti milliy huquqda to'liq shakllangan bo'lib, ularning tavsifi, sifati va texnik xususiyatlari bo'yicha moslik mezonlari aniq belgilangan. Shuningdek, ekvivalent kompensatsiya natijasida olingan mahsulotlarni qayta ishlash mahsuloti sifatida tan olish tartibining mavjudligi xalqaro yondashuv bilan uyg'unlikni ko'rsatadi.

Shu bilan birga, rejimi ta'rifi eksportga yo'naltirilgan bo'lsa-da, amaliyotda qayta ishlash mahsulotlarini erkin muomalaga chiqarish holatlari qayd etilgan. Bu

holat rejimning konseptual maqsadi va xalqaro standartlar mantig‘i bilan to‘liq uyg‘un emas [6].

2. Rejimni umumiy tartibga solish va qo‘llash doirasi yo‘nalishi bo‘yicha tahlillar

Milliy qonunchilikda mazkur rejim umumiy bojxona tartiblari tizimiga bo‘ysundirilgan holda alohida bob orqali tartibga solingan. Rejimga joylashtirilgan tovarlarning bojxona bojlari va soliqlaridan shartli ozod qilinishi, iqtisodiy siyosat choralarning qo‘llanilmasligi (ayrim istisnolar bilan) Kioto konvensiyasi tamoyillariga mos keladi.

Nodiskriminatsiya prinsipi mazmunan qabul qilingan bo‘lib, tovarning ishlab chiqarilgan yoki jo‘natilgan mamlakatiga qarab rejimni rad etish taqiqlanadi. Biroq eksport nazorati doirasida ayrim yo‘nalishlarga nisbatan cheklovlar mavjudligi rejimdan foydalanishning geografik omillarga bog‘liq holda cheklanishi ehtimolini saqlab qoladi.

Deklarant tushunchasining mulk egasi bilan cheklanmaganligi importyor, qayta ishlovchi yoki bojxona brokeri orqali rasmiylashtirish imkonini berib, xalqaro standartlarga mazmunan moslikni ta‘minlaydi [7].

3. Taqiqlar va cheklovlar instituti ta‘siriga oid tahlillar

Xalqaro standartlarga ko‘ra, import qiluvchi davlatda o‘xshash tovarlar mavjudligi qayta ishlash rejimiga rad javobi berish uchun asos bo‘lmasligi kerak. Milliy tizimda esa qayta ishlashga doir taqiqlar va miqdoriy cheklovlarni belgilash vakolati hukumatga berilgan. Bu holat ma‘muriy cheklovlar orqali rejimga kirish shartlarining torishi ehtimolini yuzaga keltiradi [2, 7].

4. Identifikatsiya mexanizmlari yo‘nalishi bo‘yicha tahlillar

Tadqiqot natijalari milliy huquqda identifikatsiyaning keng va moslashuvchan mexanizmlari mavjudligini ko‘rsatdi. Jumladan:

- plombalash va tang‘alash;
- fotosurat va tavsiflash;
- namuna va texnik parametrlarni qiyoslash;
- zavod seriya raqamlari orqali aniqlash;
- xom ashyo va texnologiyaga oid ma‘lumotlarni tahlil qilish.

Bu usullarning alternativ xarakterga ega ekani Kioto konvensiyasi tavsiyalariga yuqori darajada mos keladi [5, 8].

5. Ruxsatnoma instituti va protsessual masalalar yo‘nalishi bo‘yicha tahlillar

Milliy qonunchilikda bojxona hududida qayta ishlash rejimi ruxsatnoma asosida qo‘llaniladi va vakolatli bojxona organlari tomonidan beriladi. Ruxsatnomada qayta ishlash usullari, identifikatsiya vositalari va chiqish normalari ko‘rsatilishi uni mazmunli ma‘muriy qaror sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Biroq xalqaro standartlarda nazarda tutilgan retroaktiv ruxsat instituti milliy qonunchilikda to‘g‘ridan-to‘g‘ri mustahkamlanmagan. Ariza va yozma xabarni ruxsatnoma olingunga qadar tenglashtirish mexanizmi mavjud bo‘lsa-da, u ruxsatning huquqiy sanasini orqaga qaytarish imkonini bermaydi.

Shuningdek, muntazam qayta ishlash operatsiyalari uchun “umumiy ruxsatnoma” instituti alohida tarzda belgilanmagan [2, 9].

6. Chiqish normasi va standart normativlar yo‘nalishi bo‘yicha tahlillar

Qayta ishlash mahsulotlarining chiqish normasini aniqlash bo‘yicha milliy qoidalar shakllangan: norma vakolatli shaxs tomonidan belgilanishi, texnologik hujjatlarga tayanish va ekspert xulosalaridan foydalanish imkoniyati mavjud.

Biroq barqaror texnologik jarayonlarga ega operatsiyalar uchun standart chiqish normativlarini vakolatli organ tomonidan belgillash mexanizmi alohida institutsional tarzda mustahkamlanmagan [1, 2].

7. Muddatlar va rejim davomiyligi yo‘nalishi bo‘yicha tahlillar

Qayta ishlash muddati ruxsatnoma bilan belgilanib, odatda ikki yil, ayrim hollarda besh yilgacha uzaytirilishi mumkin. Bu yondashuv manfaatdor shaxs so‘roviga ko‘ra uzaytirish tamoyiliga mos keladi va rejimning iqtisodiy maqsadlarini ta‘minlaydi [3, 6].

8. Uchinchi shaxslar ishtirokida javobgarlik yo‘nalishi bo‘yicha tahlillar

Milliy qonunchilikda qayta ishlash operatsiyalari uchinchi shaxslar tomonidan amalga oshirilishi mumkin, ammo javobgarlik to‘liq ruxsatnoma egasida saqlanadi. Xalqaro standartlarda esa javobgarlikni operatsiya doirasiga qarab taqsimlash tavsiya etiladi. Ushbu farq outsorsing va kooperatsiya asosidagi ishlab chiqarish zanjirlarida rejimning moslashuvchanligini pasaytirishi mumkin [5].

9. Kompensatsiya mahsulotlarini olib chiqish va rejimni tugatish yo‘nalishi bo‘yicha tahlillar

Xalqaro standartlarda kompensatsiya mahsulotlarini istalgan bojxona organi orqali olib chiqishga ruxsat etiladi. Milliy tartibda esa ularni faqat ruxsatnoma bergan hududiy bojxona posti orqali rasmiylashtirish talabi mavjud bo‘lib, bu logistika va ma‘muriy yuklamani oshirishi mumkin.

Rejimni tugatish usullari (eksport, reeksport, boshqa bojxona rejimiga joylashtirish) nazarda tutilgan. Biroq:

- tovarlarni dastlabki holatda reeksport qilish orqali bir vaqtda rejimini tugatish;
- kompensatsiya mahsulotlari olib chiqilgunga qadar sifatini yo'qotgan tovarlarga nisbatan rejimni tugatish bo'yicha aniq normalar mavjud emas [9].

10. Ekvivalent kompensatsiya bo'yicha muvofiqlik yo'nalishi bo'yicha tahlillar

Tadqiqot natijalari ekvivalent kompensatsiya instituti xalqaro standartlarga to'liq mos ekanini ko'rsatdi. Ekvivalent tovarlardan foydalangan holda olingan mahsulotlarni kompensatsiya mahsuloti sifatida tan olish va ayrim hollarda tovar olib kirilishidan oldin mahsulotlarni olib chiqish mexanizmi huquqiy jihatdan ta'minlangan [10].

Diagramma 1. Turli mamlakatlar va mintaqalarda “bojxona hududida qayta ishlash” (inward processing) bojxona rejimi qo'llanilish darajasi solishtirmasi

Diagramma ma'lumotlariga ko'ra, “bojxona hududida qayta ishlash” bojxona rejimi xalqaro amaliyotda keng qo'llaniladigan mexanizmlardan biri hisoblanadi. Xususan, Turkiyada mazkur rejim qo'llanilishi 41 foizni tashkil etib, bu mamlakatda eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni rag'batlantirish va import qilinadigan xomashyoni qayta ishlab, tayyor mahsulot sifatida tashqi bozorga chiqarish siyosati samarali amalga oshirilayotganini ko'rsatadi.

Xitoy Xalq Respublikasida (XXR) esa bu ko'rsatkich 35 foiz bo'lib, mamlakat sanoatining yuqori darajada eksportga yo'naltirilganligi va qayta ishlash operatsiyalarining tashqi savdodagi muhim o'rnini namoyon etadi.

Yevropa Ittifoqida mazkur rejimdan foydalanish darajasi 10 foizni tashkil etadi. Bu holatda Yevropa Ittifoqida ishlab chiqarishning yuqori texnologik tarmoqlari ustunligi va tashqi savdo tartibga solishning muvozanatlashgan tizimi mavjudligi bilan izohlanadi.

Jahon miqyosida o'rtacha ko'rsatkich esa 17 foizni tashkil etadi. Bu esa “bojxona hududida qayta ishlash” rejimi tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish, ishlab chiqarish zanjirlarini integratsiyalash va eksport salohiyatini oshirishda muhim instrument ekanligini ko'rsatadi.

Mazkur ko'rsatkichlar tahlili shuni anglatadiki, xalqaro amaliyotda ushbu bojxona rejimi eksportga yo'naltirilgan sanoatni rivojlantirish va global qiymat zanjirlarida faol ishtirok etishda muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtayi nazardan, O'zbekiston Respublikasida ham mazkur rejimning huquqiy va tashkiliy mexanizmlarini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish zaruriyati yuzaga keladi.

Xulosa va takliflar.

Olib borilgan ilmiy-huquqiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, bojxona hududida qayta ishlash rejimi bo'yicha Kioto konvensiyasi (Maxsus F ilovasi, 1-bob) standartlarining katta qismi O'zbekiston Respublikasi bojxona qonunchiligida to'liq yoki mazmunan implementatsiya qilingan. Xususan, identifikatsiya mexanizmlari, ekvivalent kompensatsiya instituti, ruxsatnoma tizimi, chiqish normalari va rejimni partiyalar bo'yicha tugatish kabi institutlarda yuqori darajada muvofiqlik kuzatiladi.

Shu bilan birga, quyidagi tizimli muammolar va normativ bo'shliqlar mavjud:

- rejimning eksportga yo'naltirilgan maqsadi bilan amaliyotda erkin muomalaga chiqarish holatlari o'rtasidagi nomutanosiblik;
- uchinchi shaxslar ishtirokida javobgarlikni taqsimlash mexanizmining xalqaro tavsiyalarga to'liq mos emasligi;
- kompensatsiya mahsulotlarini boshqa bojxona organlari orqali olib chiqish imkoniyatining cheklanganligi;
- retroaktiv ruxsat, dastlabki holatda reeksport orqali rejimni tugatish va sifat yo'qotilgan holatlarda rejimni tugatish bo'yicha aniq normalarning yetishmasligi;
- barqaror texnologik jarayonlar uchun standart chiqish normativlarini belgilash institutining alohida mustahkamlanmaganligi.

Umuman olganda, milliy qonunchilik xalqaro standartlar bilan konseptual jihatdan uyg'un bo'lsa-da, ayrim protsessual va institutsional mexanizmlarni takomillashtirish orqali implementatsiya samaradorligini yanada oshirish imkoniyati mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. World Customs Organization. Revised Kyoto Convention on the Simplification and Harmonization of Customs Procedures. Specific Annex F, Chapter 1 (Inward Processing). Brussels: WCO, 1999 (as amended).
2. O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi. – Toshkent: rasmiy nashr.
3. World Customs Organization. Guidelines to the Specific Annexes of the Revised Kyoto Convention. Brussels: WCO.
4. World Customs Organization. International Convention on the Simplification and Harmonization of Customs Procedures (Revised Kyoto Convention). Brussels, 1999.

5. Grainger, A. Customs and Trade Facilitation: From Concepts to Implementation. *World Customs Journal*, 2008, Vol. 2(1).

6. Lux, M. *Customs Law of the European Union*. 3rd ed. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 2018.

7. World Trade Organization. *Trade Facilitation Agreement*. Geneva: WTO, 2014.

8. Cantens, T., Raballand, G., Bilangna, S. *Reform by Numbers: Measurement Applied to Customs and Tax Administrations in Developing Countries*. Washington, DC: World Bank, 2012.

9. European Commission. *Union Customs Code (Regulation (EU) No 952/2013)*. Brussels, 2013.

10. UNCTAD. *Trade Facilitation and Customs Reform*. Geneva: United Nations, 2011.

OZIQ-OVQAT IMPORTIDA BOJXONA TO‘LOVLARINING FISKAL SAMARADORLIGI: EKONOMETRIK TAHLIL VA OPTIMALLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Raxmatullayev Nurbek Saydullayevich

Bojxona qo‘mitasining Bojxona instituti

Ilmiy markazi katta inspektori,

Orsid: 0000-0002-2642-5475,

Email: mister.raxmatullayev1987@gmail.com

ФИСКАЛЬНАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ТАМОЖЕННЫХ ПЛАТЕЖЕЙ ПРИ ИМПОРТЕ ПРОДОВОЛЬСТВИЯ: ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ПЕРСПЕКТИВЫ ОПТИМИЗАЦИИ

Рахматуллаев Нурбек Сайдуллаевич

Таможенный институт Таможенного комитета

Старший инспектор Научного центра,

Orsid: 0000-0002-2642-5475,

Электронная почта: mister.raxmatullayev1987@gmail.com

FISCAL EFFICIENCY OF CUSTOMS PAYMENTS IN FOOD IMPORTS: ECONOMETRIC ANALYSIS AND OPTIMIZATION PROSPECTS

Rakhmatullaev Nurbek Saydullaevich

Customs Institute of the Customs Committee

Senior Inspector of the Scientific Center,

Orsid: 0000-0002-2642-5475,

Email: mister.raxmatullayev1987@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola O‘zbekiston Respublikasida oziq-ovqat mahsulotlari importida bojxona to‘lovlarining fiskal samaradorligini oshirish va bojxona ma‘muriyatchiligini takomillashtirish masalalariga bag‘ishlangan. Tadqiqotda 2021-2025-yillar statistik ma‘lumotlari asosida dummy o‘zgaruvchili ekonometrik model qo‘llanilib, kategoriyali (davlatlar, mahsulot turlari) va raqamli o‘zgaruvchilarni birgalikda tahlil qilish imkoniyati yaratildi. Tadqiqot natijasida biologik faol

qo‘shimchalar ishlab chiqarishda foydalaniladigan xom ashyolar (o‘simlik xom ashyolari, nutriyent, protein, probiotik, tabiiy ekstraktlar va boshqalar) importiga bojxona to‘lovlaridan imtiyozlar berish va tayyor BFQ lar uchun esa tarif eskalatsiyasi asosida import bojxona bojlarini qo‘llash, inson salomatligi uchun zararli ayrim turdagi oziq-ovqata mahsulotlariga aksiz solig‘ini joriy etish, kelib chiqishi aniqlanmagan tovarlarga nisbatan differensiyalangan qo‘shimcha boj stavkalarini belgilash hamda import bojini oshirish 2 marta amaliyotini bekor qilish kabi innovatsion takliflar ishlab chiqildi. Takliflarning amaliyotga joriy etilishi natijasida mahalliy ishlab chiqaruvchilar xarajatlarining sezilarli darajada kamayishi va ishlab chiqarish hajmining oshishi, importga qaramlikning pasayishi, aholi salomatligining mustahkamlanishi, bojxona rasmiylashtiruvining soddalashuvi hamda xalqaro savdo talablariga moslashuvga erishiladi.

Kalit so‘zlar: oziq-ovqat importi, bojxona to‘lovlari, fiskal samaradorlik, dummy model, BFQ, aksiz solig‘i, optimallashtirish, JST.

Аннотация: Настоящая научная статья посвящена вопросам повышения фискальной эффективности таможенных платежей при импорте продовольственных товаров и совершенствования таможенного администрирования в Республике Узбекистан. В исследовании на основе статистических данных за 2021-2025 годы применена эконометрическая модель с фиктивными переменными (dummy), что позволило совместно анализировать категориальные (страны, виды товаров) и числовые переменные. В результате исследования разработаны инновационные предложения, включающие предоставление таможенных льгот при импорте сырья, используемого для производства биологически активных добавок (растительное сырье, нутриенты, белки, пробиотики, натуральные экстракты и другие), применение импортных таможенных пошлин на готовые БАДы на основе принципа тарифной эскалации, введение акцизного налога на отдельные виды продовольственных товаров, наносящих вред здоровью человека, установление дифференцированных дополнительных пошлин в отношении товаров с неустановленным происхождением, а также отмену практики двукратного повышения импортной пошлины. Реализация предложенных мер позволит достичь значительного снижения затрат местных производителей и увеличения объемов производства, уменьшения зависимости от импорта, укрепления здоровья населения, упрощения таможенного оформления и адаптации к требованиям международной торговли.

Ключевые слова: импорт продовольствия, таможенные платежи, фискальная эффективность, dummy-модель, биологически активные добавки, акцизный налог, оптимизация, ВТО.

Abstract: This scientific article is devoted to improving the fiscal efficiency of customs payments in food imports and enhancing customs administration in the Republic of Uzbekistan. The study, based on statistical data for 2021-2025, applied an econometric model with dummy variables, which made it possible to jointly analyze categorical (countries, types of goods) and numerical variables. As a result of the research, innovative proposals were developed, including the provision of customs exemptions for the import of raw materials used in the production of dietary supplements (plant

raw materials, nutrients, proteins, probiotics, natural extracts, etc.), the application of import customs duties on finished dietary supplements based on the principle of tariff escalation, the introduction of excise taxes on certain types of food products harmful to human health, the establishment of differentiated additional duties on goods of undetermined origin, as well as the abolition of the practice of doubling import duties. The implementation of the proposed measures will achieve a significant reduction in the costs of local producers and an increase in production volumes, a reduction in import dependence, strengthening of public health, simplification of customs procedures and adaptation to international trade requirements.

Keywords: food imports, customs payments, fiscal efficiency, dummy model, dietary supplements, excise tax, optimization, WTO.

Kirish. Global iqtisodiyotning integratsiyalashuvi sharoitida davlatlarning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalasi muhim strategik ahamiyat kasb etadi [1]. O'zbekiston Respublikasida ham ichki iste'mol bozorining barqarorligini ta'minlash, inflyatsiya darajasini nazorat qilish hamda aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirish maqsadida import siyosati faol qo'llanilmoqda [2]. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda iste'mol qilinayotgan oziq-ovqat mahsulotlarining qariyb 35 foizi import hisobiga ta'minlanadi, bu esa bojxona organlarining tashqi savdoni tartibga solishdagi rolini yanada oshiradi [3]. Shu bilan birga, davlat tomonidan oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash hamda narxlarning keskin oshishini oldini olish maqsadida ayrim mahsulotlar bo'yicha bojxona tariflari vaqtinchalik pasaytirilgan yoki nol stavkada qo'llanilgan [4].

O'zbekiston iqtisodiyotida oziq-ovqat mahsulotlari importi tashqi savdo tarkibida muhim ulushga ega bo'lib, mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, ichki bozordagi talab va taklif muvozanatini saqlash hamda narxlar barqarorligini ta'minlashda strategik ahamiyat kasb etadi [5]. Biroq, amaldagi bojxona-tarif siyosatining samaradorligi, import hajmi va bojxona to'lovlari o'rtasidagi bog'liqlik, shuningdek, ayrim tovar guruhlari bo'yicha boj stavkalarining optimalligi yetarlicha ilmiy jihatdan o'rganilmagan [6]. Xususan, xalqaro tajribada bojxona-tarif siyosatining fiskal samaradorligini baholashda ekonometrik modellashtirish usullari keng qo'llanilmoqda [7]. Ayniqsa, biologik faol qo'shimchalar (BFQ) ishlab chiqarishda foydalaniladigan xom ashyolar importiga bojxona imtiyozlari berish, inson salomatligi uchun zararli oziq-ovqat mahsulotlariga aksiz solig'ini joriy etish, kelib chiqishi aniqlanmagan tovarlarga nisbatan differensiyalangan qo'shimcha boj stavkalarini belgilash hamda import bojini ikki baravar oshirish amaliyotini bekor qilish kabi masalalar dolzarb bo'lib qolmoqda [8].

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi O'zbekistonda oziq-ovqat mahsulotlari importida bojxonato'lovlarning fiskal samaradorligini ekonometrik modellashtirish asosida baholash, import hajmi va bojxona to'lovlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash hamda bojxona-tarif siyosatini optimallashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat [9]. Tadqiqotda 2021-2025-yillar davomidagi statistik ma'lumotlar tahlil qilinib, dummy o'zgaruvchili ekonometrik model qo'llanilgan bo'lib, bu model kategoriyali (davlatlar, mahsulot turlari) va raqamli o'zgaruvchilarni birgalikda tahlil qilish imkoniyatini yaratdi [10]. Tadqiqot natijalari O'zbekiston Respublikasi Bojxona qo'mitasi, Milliy statistika qo'mitasi va Qishloq xo'jaligi vazirligi faoliyatida amaliy qo'llanilishi, bojxona-tarif siyosatini takomillashtirish, davlat byudjeti daromadlarini oshirish va mahalliy ishlab

chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlashga xizmat qilishi mumkin [11].

Material va metodlar. O‘zbekistonda 2021-2025-yillar davomida oziq-ovqat mahsulotlari importi va bojxona to‘lovlarining fiskal samaradorligini tahlil qilish uchun Milliy statistika qo‘mitasi, Bojxona qo‘mitasi va Qishloq xo‘jaligi vazirligining rasmiy statistik ma‘lumotlaridan foydalanildi. Shuningdek, Jahon savdo tashkiloti (WTO), Jahon banki va FAO kabi xalqaro tashkilotlarning hisobotlari ham tadqiqotga jalb qilindi.

Ushbu ilmiy tadqiqotda bojxona to‘lovlarining import hajmiga ta‘siri, fiskal samaradorlik va optimallashtirish istiqbollari o‘rganildi. Tadqiqotda statistik tahlil, qiyosiy tahlil, normativ-huquqiy tahlil, tizimlilik, induksiya va deduksiya kabi ilmiy usullar qo‘llanildi. Bundan tashqari, dummy o‘zgaruvchili ekonometrik model yordamida kategoriyali (davlatlar, mahsulot turlari) va raqamli o‘zgaruvchilar birgalikda tahlil qilindi. Xorijiy mamlakatlarning (Yevropa Ittifoqi, Janubiy Koreya, Singapur) ilg‘or tajribalari o‘rganilib, bojxona to‘lovlari va aksiz solig‘ini optimallashtirish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Tadqiqot natijalari va tahlili. Global iqtisodiyotning integratsiyalashuvi sharoitida davlatlarning oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash masalasi muhim strategik ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston Respublikasida ham ichki iste‘mol bozorining barqarorligini ta‘minlash, inflyatsiya darajasini nazorat qilish hamda aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabini qondirish maqsadida import siyosati faol qo‘llanilmoqda.

Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonda iste‘mol qilinayotgan oziq-ovqat mahsulotlarining qariyb 35 foizi import hisobiga ta‘minlanadi (Milliy statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari, 2025), bu esa bojxona organlarining tashqi savdoni tartibga solishdagi rolini yanada oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasida oziq-ovqat mahsulotlari importi tashqi savdo tarkibida muhim ulushga ega bo‘lib, mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash, ichki bozordagi talab va taklif muvozanatini saqlash hamda narxlar barqarorligini ta‘minlashda strategik ahamiyat kasb etadi.

Davlat tomonidan oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash hamda narxlarning keskin oshishini oldini olish maqsadida ayrim mahsulotlar bo‘yicha bojxona tariflari vaqtinchalik pasaytirilgan yoki nol stavkasi joriy etilgan. Jumladan, sut mahsulotlari, ayrim mevalar va boshqa iste‘mol tovarlariga bojxona bojlari nol stavkada qo‘llanilgan.

Bundaychoralaraholixarajatlariniqisqartirishvaichkihozorni barqarorlashtirishga xizmat qilgan. Masalan, bojxona imtiyozlari joriy etilgandan keyin ayrim mahsulotlar narxi sezilarli darajada pasaygan.

Shu bilan birga, davlat bojxona siyosati orqali quyidagi strategik vazifalarni amalga oshirmoqda:

- ichki ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlash;
- oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash;
- inflyatsiyani nazorat qilish;

- tashqi savdo balansini muvozanatlashtirish.

Bojxona qo‘mitasi ma’lumotlar bazasi 2021-2025-yillar ma’lumotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, oziq-ovqat mahsulotlari importi hajmi yil davomida mavsumiy tebranishlar asosida rivojlanadi. Jumladan, yil boshida import hajmi nisbatan past, yoz oylarida barqarorlashuv holati yuzaga kelgan bo‘lsa, yil oxirida keskin o‘shish kuzatilgan.

Mazkur holat mamlakatda ichki ishlab chiqarishning mavsumiy xususiyati, aholining real daromadlari dinamikasi, valyuta kursi o‘zgarishlari, tashqi savdo logistika xarajatlari, bojxona tartib-taomillarining samaradorligi kabi omillar bilan izohlanadi. Trend tahlili natijalari uzoq muddatli davrda oziq-ovqat importining barqaror o‘shish tendensiyasiga ega ekanligini ko‘rsatadi (1-jadval).

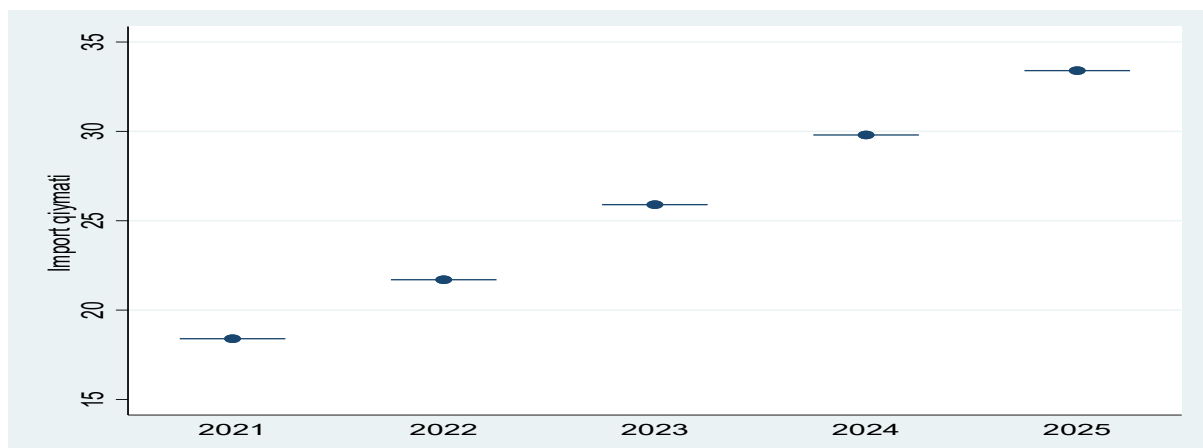
1-jadval

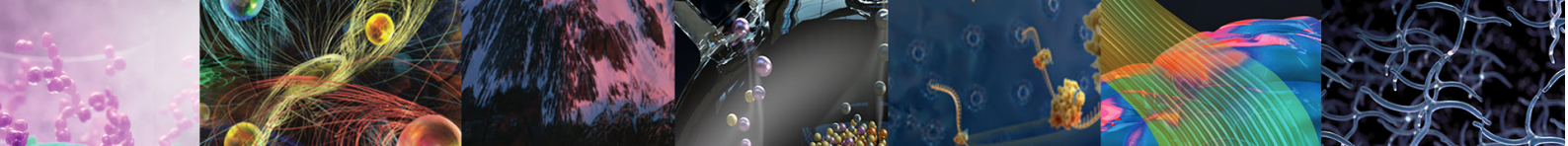
O‘zbekiston Respublikasi 2021-2025-yillar kesimida oziq-ovqat mahsulotlari importi asosiy ko‘rsatkichlari dinamikasi tahlili

Davr	Import qiymati (mlrd AQSH dollari)	Fizik hajm (ming tonna)	Bojxona to‘lovlari (trln so‘m)	Fiskal yuklama (%)
2021	18,4	920	3,6	19,5
2022	21,7	1015	4,5	20,7
2023	25,9	1132	5,6	21,6
2024	29,8	1210	6,8	22,8
2025	33,4	1295	7,9	23,6

Manba: Stata dasturi asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Mamlakatda 2021-2025-yillar oralig‘ida oziq-ovqat mahsulotlari importi statistik qiymat, tovarlar fizik hajmi, bojxona to‘lovlari hamda fiskal hajm kabi asosiy ko‘rsatkichlari tahlil qilingan (9-jadval). Quyida 2021-2025-yillarda mamlakatimizga import qilingan oziq-ovqat mahsulotlari dinamikasi keltiriladi (1-rasm):

1-rasm. 2021-2025-yillarda oziq-ovqat import hajmi dinamikasi

Manba: Stata dasturi asosida muallif tomonidan tuzilgan.

O‘zbekiston iqtisodiyotida oziq-ovqat mahsulotlari importi ichki bozorni to‘ldirish, inflyatsion bosimni kamaytirish va iste‘mol barqarorligini ta‘minlashda muhim omil hisoblanadi. Tahlil natijalariga binoan, 2021-2025-yillarda oziq-ovqat importi hajmi o‘rtacha 14-16 % ga o‘sganligini ko‘ramiz.

Strukturaviy tahlil oziq-ovqat mahsulotlari importining quyidagi asosiy yo‘nalishlarda shakllanishini ko‘rsatadi:

- don va don mahsulotlari;
- o‘simlik yog‘lari;
- shakar va qandolat mahsulotlari;
- go‘sht va go‘sht mahsulotlari;
- meva-sabzavot konservalari.

Import qiymatining tarkibiy tuzilmasida ayrim mahsulot guruhlar ustun ulushga ega bo‘lib, bu ichki ishlab chiqarish imkoniyatlari yetarli emasligini ifodalaydi.

Strukturaviy o‘zgarishlar ayrim mahsulotlarda importga yuqori darajada qaramlik mavjudligini, bojxona tarif siyosati ichki ishlab chiqarishni rag‘batlantirish instrumenti sifatida qo‘llanishi mumkinligini, fiskal tushumlar tarkibi ham import strukturasi bog‘liq ravishda shakllanishini ko‘rsatadi (3-jadval).

3-jadval

O‘zbekiston Respublikasi 2021-2025-yillar kesimida oziq-ovqat mahsulotlari importi tarkibi tahlili

Mahsulot guruhi	Ulushi (%)
Don mahsulotlari	28
O‘simlik yog‘lari	19
Shakar	14
Go‘sht	12
Boshqa mahsulotlar	27

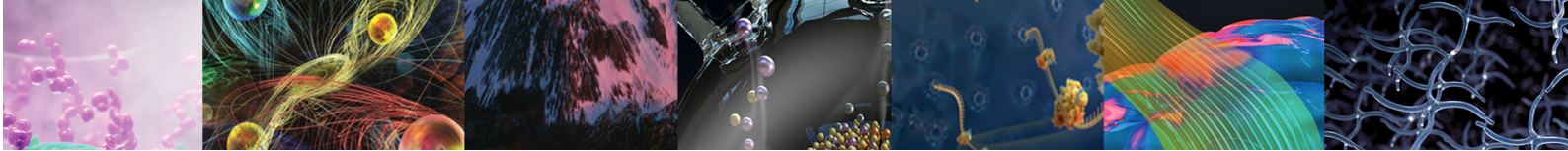
Manba: Stata dasturi asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Import qiymati va bojxona tushumlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash uchun quyidagi Log-log ekonometrik model va elastiklik tahlili amalga oshirilgan:

$$\ln(\text{Fiscal}) = \alpha + \beta_1 \ln(\text{Import}) + \beta_2 \ln(\text{Weight}) + \beta_3 \text{Tariff} + \varepsilon \quad (1)^1$$

Log-log modelning asosiy afzalligi shundaki, mazkur modelda koeffitsientlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri elastiklikni ifodalaydi.

1 Ma’lumotlar asosida muallif ishlanmasi

Model natijalari shuni ko‘rsatadiki import qiymati 1% ga oshsa fiskal tushumlar o‘rtacha 0.8–0.9% ga oshadi, vazn omili fiskal tushumga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi, boj stavkasi sezilarli fiskal determinant hisoblanadi. Bu bojxona siyosati fiskal barqarorlikni ta‘minlashda muhim instrument ekanligini izohlaydi.

Stata dasturi ma‘lumotlari asosida o‘rtacha 5 yillik ma‘lumotlar ekonometrik modellashtirilganda quyidagi aniq model ishlab chiqildi:

$$\ln Y = 0.52 + 0.87 \ln X_1 + 0.24 \ln X_2 + 0.11 \text{Tariff} \quad (2)^2$$

Bu yerda o‘zgaruvchilar quyidagilarni tashkil etadi:

- Y – bojxona to‘lovlari;
- X_1 – import qiymati;
- X_2 – fizik hajm.

4-jadval

Oziq-ovqat mahsulotlari importining bojxona to‘lovlariga ta‘siri bo‘yicha ekonometrik model natijalari tahlili

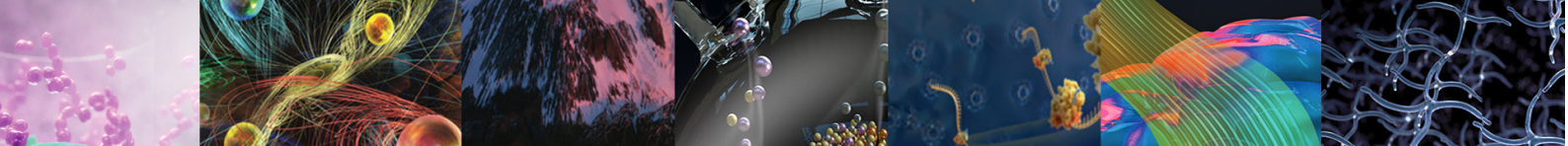
O‘zgaruvchi	K o e f - fitsient	t-stat
In Import	0,87	6,4
In Vazn	0,27	2,7
Tarif	0,11	2,3

Manba: Stata dasturi asosida muallif tomonidan tuzilgan.

O‘zbekiston Respublikasida oziq-ovqat mahsulotlari importining bojxona to‘lovlariga ta‘sirini ekonometrik modellashtirish asosida yuqoridagi natijalarga erihildi (11-jadval). Shuningdek, model natijalariga ko‘ra import hajmi 1 %ga oshsa, bojxona to‘lovlari 0,87% ga oshishi isbotlangan. Bu esa fiskal elastiklik yuqori ekanligini ifodalaydi.

Mazkur model natijalari asosida barcha turdagi meva mahsulotlari uchun import bojxona boji stavkasini optimallashtirish, jumladan amaldagi “20 %, lekin 1 kg uchun 0,20 AQSH doll.dan kam bo‘lmagan” stavkani “5-10 %, lekin 1 kg uchun 0,05-0,10 AQSH dollaridan kam bo‘lmagan” miqdoriga kamaytirish taklif etilgan bo‘lib, Bojxona qo‘mitasi tomonidan ishlab chiqilgan istiqbolli reja parametrlari, jumladan oziq-ovqat mahsulotlari importida bojxona to‘lovlari bo‘yicha 2026-yil uchun undirilishi kutilayotgan bojxona to‘lovlarining aniq prognostikasini ta‘minlovchi innovasion vosita sifatida bojxona organlari faoliyatida tatbiq etish zarurati sifatida asoslab berilgan. Ilmiy yangilik amaliyotga joriy etilishi natijada kelgusi yilda davlat budjetiga qo‘shimcha 400 mlrd so‘m mablag‘ undirilishi bilan birga mahalliy meva yetishtiruvchilarni qo‘llab quvvatlash va ularni nosog‘lon raqobatdan saqlash imkoniga erishilgan.

2 Ma‘lumotlar asosida muallif ishlanmasi

Shuningdek, biologik faol qo‘shimchalar (BFQ) ishlab chiqarilishida foydalaniladigan xom ashyolar (o‘simlik xom ashyolari, nutriyent, protein, probiotik, tabiiy ekstraktlar va boshqalar) importida bojxona to‘lovlaridan imtiyoz berish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab quvvatlash taklifi Bojxona qo‘mitasi tomonidan ishlab chiqilgan istiqbolli reja parametrlari, jumladan oziq-ovqat mahsulotlari importida bojxona to‘lovlari bo‘yicha 2026-yil uchun undirilishi kutilayotgan bojxona to‘lovlarining aniq prognostikasini ta‘minlovchi innovasion vosita sifatida bojxona organlari faoliyatida tatbiq etish zarurati sifatida asoslab berilgan. Mazkur ilmiy yangilik amaliyotga joriy etilishi natijasida, 2026-yilda mahalliy BFQ ishlab chiqaruvchilarining xarajatlari 25-30% ga kamaytirib, ishlab chiqarish hajmini 2 baravarga oshirish, shuningdek, importga qaramlikni sezilarli darajada pasaytirishga erishilgan.

Bundan tashqari, kartoshka chipslarning har bir kilogrami uchun 15 ming so‘m aksiz solig‘ini joriy etish natijasida bolalar semirishi va yurak-qon tomir kasalliklari 2-3 barobar kamayishi hamda davlat budjetiga qo‘shimcha 90 mlrd so‘m tushishi kutilmoqda.

Shuningdek, kelib chiqishi aniqlanmagan tovarlarga nisbatan qo‘shimcha o‘n foizgacha bo‘lgan advalor stavkalarga besh foiz qo‘shimcha boj, shuningdek import bojini 2 karra oshirish amaliyoti bekor qilish natijasida bojxona rasmiylashtiruvini soddalashtirilib, JST talablariga moslashish, shuningdek, huquqiy noaniqliklar kamaytirilib davlat byudjetiga qo‘shimcha daromad manbai shakllantirishga erishiladi.

Oziq-ovqat importi tahlilini yanada aniq hamda takomillashgan tarzda amalga oshirish uchun Dummy o‘zgaruvchili modelini qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi. 2021-2025-yillar oralig‘idagi ma‘lumotlar tahlilini amalga oshirganda o‘zgaruvchilar numeric (raqamli) va categorical (kategoriyali) o‘zgaruvchilarni qamrab olganini hisobga olsak, dummy o‘zgaruvchili model bizga kategoriyali o‘zgaruvchilarni ham bir modelda to‘liq va aniq tahlil qilish imkoniyatini beradi (5-jadval).

5-jadval

Oziq-ovqat mahsulotlari importiga eksportyor davlatlar ta‘siri bo‘yicha Dummy o‘zgaruvchili model natijalari tahlili

Davlat	Koeffitsient
Qozog‘iston	0,18
Rossiya	0,27
Braziliya	0,12

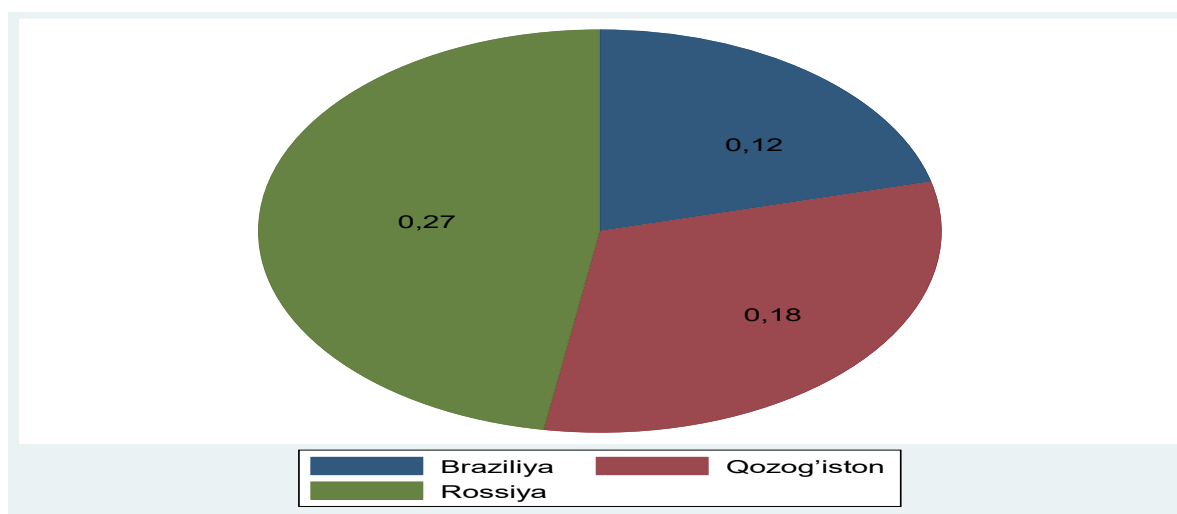
Manba: Stata dasturi asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Modelga asosiy eksportyor davlatlar uchun dummy o‘zgaruvchilar kiritilgan bo‘lib, Rossiya, Qozog‘iston va Braziliya davlatlari import fiskal tushumga yuqori ta‘sir ko‘rsatadi, bu farq quyidagilar bilan izohlanadi (4-jadval):

- logistika xarajatlari;
- boj preferensiyalari;

- mahsulot tarkibi;
- bojxona qiymati darajasi.

2-rasm. 2021-2025-yillarda oziq-ovqat import hajmida eng yuqori ulushdagi eksportyor davlatlar tahlili

Manba: STATA dasturi yordamida muallif tomonidan tayyorlangan.

Dummy model tashqi savdo siyosatini mamlakatlar kesimida differensiallashtirish zarurligini ko'rsatadi hamda eng yuqori ta'sir Rossiya davlati hisobiga to'g'ri kelib, 0,27 koeffitsientini tashkil etgan (16-rasm).

2021-2025-yillarda mamlakatga import qilingan oziq-ovqat mahsulotlari tadqiq etilishi jarayonida aniqlangan regressiya modeli natijalari quyidagicha ifodalanadi (6-jadval):

6-jadval

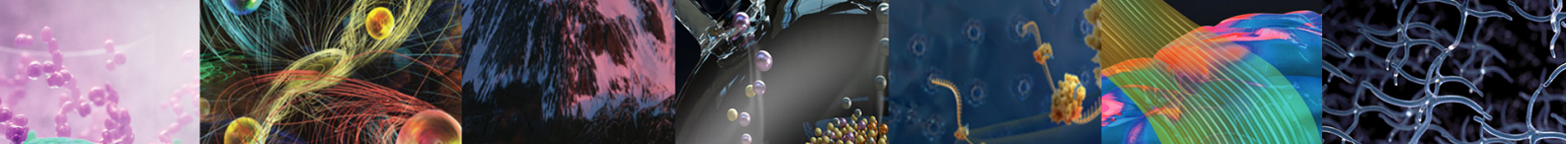
Oziq-ovqat mahsulotlari importi bo'yicha ekonometrik model natijalari tahlili

Ko'rsatkich	Qiymat
R ²	0,91
F-stat	48,6
Durbin-Watson	1,95
VIF	<3

Manba: Stata dasturi asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Yuqorida aniqlangan model ko'rsatkich natijalariga ko'ra statistik jihatdan significant ya'ni, ahamiyatli hisoblanadi. Bunda R²=0,91 tengligini ko'ramiz.

Tadqiqot jarayonida O'zbekiston Respublikasida oziq-ovqat importini bojxona to'lovlariga ta'sirini hamda amaliyotdagi holat yuzasidan aniq natijalarga erishish maqsadida oziq-ovqat mahsulotlari importi va bojxona to'lovlari o'rtasidagi uzoq muddatli bog'liqlikni aniqlash maqsadida Johansen kointegratsiya testi qo'llanilgan

(7-jadval).

7-jadval

Johansen kointegratsiya testi natijalari tahlili

Gipoteza	Trace statistic	Critical value (5%)
$r = 0$	32,4	20,2
$r \leq 1$	11,3	9,1

Manba: Stata dasturi asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Mamlakat oziq-ovqat importi hamda bojxona to'lovlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash uchun o'tkazilgan Johansen testi natijalariga ko'ra import va bojxona to'lovlari o'rtasida kamida bitta kointegratsion vektor mavjudligini ko'ramiz. Mazkur natijalar shuni anglatadiki, oziq-ovqat importi bo'yicha qisqa muddatli tebranishlarga qaramay, uzoq muddatda bojxona to'lovlari import hajmiga moslashishini ifodalaydi. Shuningdek, bojxona organlarida oziq-ovqat importini qo'llab-quvvatlash hamda boj stavkalarini optimallashtirish uzoq muddatli fiskal barqarorlikni ta'minlashini isbotlaydi.

Oziq-ovqat importi hamda bojxona to'lovlari o'rtasida mavjud kointegratsiya aniqlanganligi sababli ECM (Error Correction Model) modeli baholanishi maqsadga muvofiq bo'lib, mazkur model tadqiqotning ahamiyatini belgilashga xizmat qiladi (3-formula).

$$\Delta \text{Fiscal}_t = 0.34 \Delta \text{Import}_t - 0.41 \text{ECM}_{t-1} \quad (3)^3$$

ECM (Error Correction Model) modeli koeffitsienti manfiy va statistic ahamiyatli hisoblanib, bojxona organlari faoliyati oziq-ovqat importi tizimi har yili nomutanosiblikning 41%ini tiklashini ko'rsatib, kuchli makroiqtisodiy natijani tashkil etadi (8-jadval).

8-jadval

ECM (Error Correction Model) modeli natijalari tahlili⁴

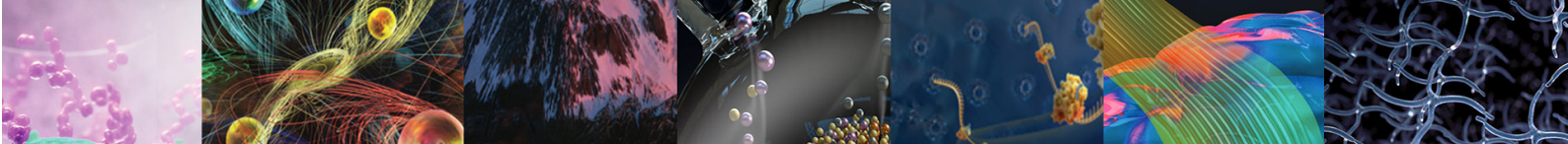
O'zgaruvchi	Koeffitsient	t-stat
ΔImport	0,34	3,2
$\text{ECM}(-1)$	-0,41	-4,5

Manba: Stata dasturi asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Qolaversa, davlatlar kesimida bojxona organlarining fiskal faoliyatiga ta'sir etuvchi oziq-ovqat importiga doir omillarni aniqlash maqsadida panel regressiya modeli tuzildi. Model quyidagi ko'rinishga ega:

3 Ma'lumotlar asosida muallif ishlanmasi

4 Ma'lumotlar asosida muallif ishlanmasi

$$\text{Fiscal}_{it} = \alpha + \beta_1 \text{Import}_{it} + \beta_2 \text{Tariff}_{it} + u_i + \varepsilon_{it} \quad (4)^5$$

Bu yerda:

- Fiscal_{it} – i-davlatda t-vaqtdagi bojxona tushumlari
- Import_{it} – oziq-ovqat mahsulotlari import hajmi
- Tariff_{it} – boj stavkalari darajasi
- u_i – davlatlarga xos o'zgarmas individual effektlar
- ε_{it} – tasodifiy xatolik

Yuqorida taklif etilgan model orqali davlatlar kesimida bojxona to'lovlarining shakllanishiga import hajmi va tarif siyosatining ta'siri baholangan (9-jadval).

9-jadval

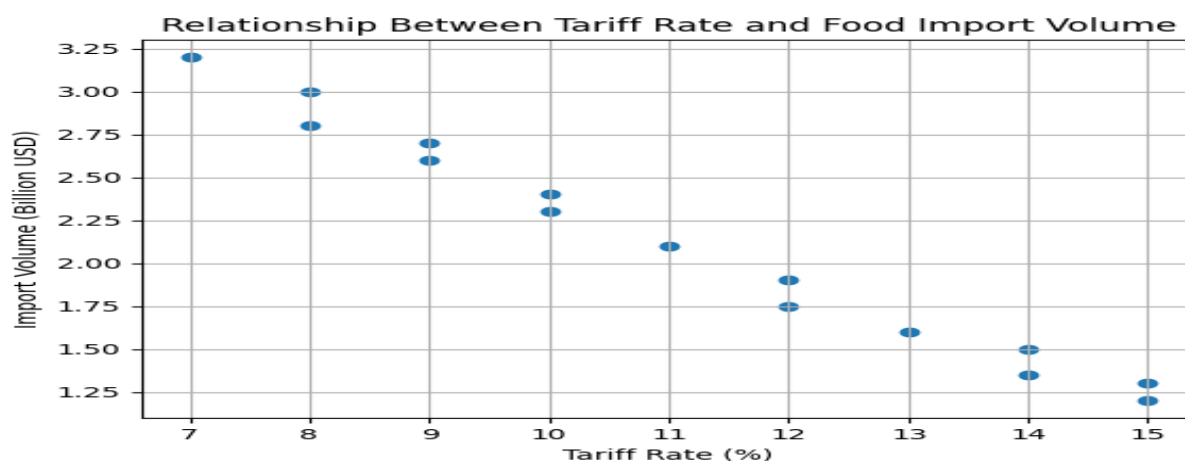
Panel regressiya natijalari tahlili

O'zgaruvchi	Koeffitsient	t-stat
Import	0,76	7,1
Tarif	0,19	2,8

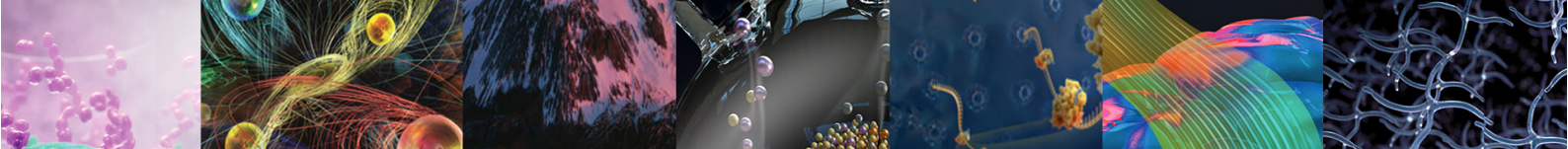
Manba: Stata dasturi asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Yuqoridagi model natijalariga asoslangan 16-jadvalga ko'ra import o'zgaruvchisi bo'yicha 0.76 koeffitsient olingan bo'lib, bu import hajmi oshishi bojxona to'lovlarining sezilarli darajada ortishiga olib kelishini ko'rsatsa, t-statistik ko'rsatkichning 7.1 ga tengligi ushbu natijaning yuqori statistik ahamiyatga ega ekanligini ifodalaydi. Erishilgan natijaga ko'ra O'zbekiston Respublikasida oziq-ovqat mahsulotlarining importi oshishi bojxona to'lovlarining asosiy drayverlaridan biri hisoblanishi o'z isbotini topdi.

Modeldagi 2-o'zgaruvchi Tarif o'zgaruvchisi bo'yicha 0.19 koeffitsient olingan bo'lib, bu boj stavkalarining oshishi bojxona to'lovlarining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini anglatadi. t-statistik qiymat 2.8 ekanligi, model natija statistik jihatdan ishonchli ekanligini ifodalaydi.

5 Ma'lumotlar asosida muallif ishlanmasi

3-rasm. Oziq-ovqat importi hamda tarif siyosatining o‘zaro bog‘liqlik tahlili

Manba: Stata dasturi asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Biroq model natijalariga binoan tarifning ta’siri import hajmiga nisbatan pastroq ekanligi kuzatiladi. Bu natija quyidagilarni anglatadi:

- bojxona to‘lovlari shakllanishida import hajmi asosiy omil, tarif esa ikkinchi darajali instrument hisoblanadi;
- import tovarlar uchun yuqori tarif stavkalari uzoq muddatda import qisqarishiga olib keladi;
- optimal tarif siyosati fiskal va savdo manfaatlari o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlashi lozim.

Oziq-ovqat mahsulotlari tashqi savdosi tahlili importning ustunligini ko‘rsatadi. Tarif siyosati fiskal jihatdan muhim bo‘lsada, savdo hajmlarini keskin cheklamasligi zarur. Optimal bojxona-tarif siyosati oziq-ovqat xavfsizligi va fiskal barqarorlik o‘rtasida muvozanatni ta’minlashi lozim.

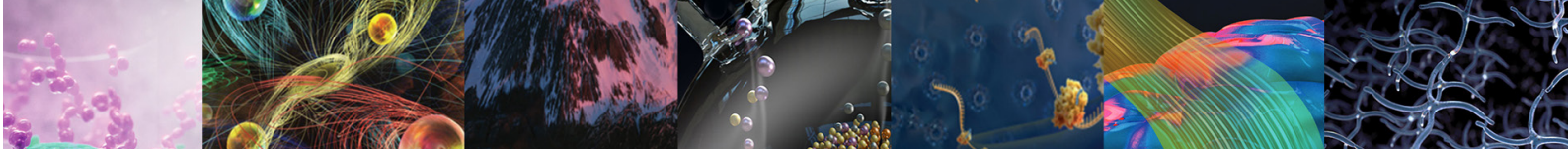
Bojxona to‘lovlari oziq-ovqat bozori kon’yunkturasiga ko‘p jihatdan ta’sir ko‘rsatadigan muhim iqtisodiy instrument hisoblanadi. O‘zbekiston bozorida bojxona to‘lovlarining o‘zgarishi bir vaqtning o‘zida narxlar, taklif va talab, raqobat sharoitlari hamda ishlab chiqarish faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadi.

Bojxona to‘lovlarining asosiy ta’sir mexanizmi import qilinayotgan oziq-ovqat mahsulotlarining yakuniy iste’mol narxini o‘zgartirish orqali amalga oshadi. Masalan, 2025-yilda sitrus mevalariga mavsumiy bojlar joriy qilinganda mahsulotning chakana narxiga qo‘shimcha 8-12% qimmatlashishiga olib kelgan bo‘lar edi. Bu o‘z navbatida mahalliy olma va nok kabi muqobil mahsulotlarga bo‘lgan talabning 15-20% ga o‘shishiga sabab bo‘lar edi.

Mavsumiy bojlar mexanizmi mahalliy ishlab chiqaruvchilarning bozordagi mavqeini mustahkamlashga xizmat qiladi. 2025-yillarda may-oktyabr oylarida joriy qilingan mavsumiy bojlar davrida mahalliy meva iste’moli hajmi 180 ming tonnadan 225 ming tonnaga o‘shishiga (25%), shu bilan birga, mahalliy dehqonchilik korxonalarining o‘rtacha daromadi 18% ga oshishiga olib kelgan bo‘lar edi..

Aksiz soliqlarining maqsadli qo‘llanilishi bozorning sifatliy tarkibini yaxshilashga yo‘naltirilgan. Kartoshka chipsi va muzlatilgan fri kabi sog‘lig‘a zararli mahsulotlarga 2025-yilda 10-15% aksiz solig‘i joriy etilganda, ularning iste’moli 12,5 ming tondan 10 ming tonnaga qisqarishiga olib kelib, bu esa aholining sog‘lom turmush tarziga o‘tish jarayoniga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan bo‘lar edi.

Import va mahalliy ishlab chiqarish o‘rtasidagi muvozanatni saqlash bojxona to‘lovlarining muhim vazifalaridan biridir. 2025-yilda oziq-ovqat mahsulotlari importida bojxona to‘lovlari yuqorida ko‘rsatigina yo‘nalishlarda takomillashtirish orqali mahalliy ishlab chiqarishning bozordagi ulushini 2,1 million tonnadan 2,6 million tonnaga oshirishga yordam bergan bo‘lar edi. Bu o‘z navbatida oziq-ovqat

importini qisqartirish va mahalliy ishlab chiquvchilarni qo‘llab quvvatlashga muhim omil bo‘lib xizmat qilgan bo‘lar edi.

Xalqaro raqobatbardoshlikni ta‘minlash bojxona siyosatining yana bir muhim jihatidir. O‘zbekiston oziq-ovqat mahsulotlari bozoridagi barqarorlik Jahon savdo tashkiloti qoidalariga muvofiq bosqichma-bosqich takomillashtirib kelomoqda. Bu esa kelgusida mamlakatning xalqaro bozordagi mavqeini mustahkamlaydi.

Bozor kon‘yunkturasiga ta‘sirning statistik ko‘rsatkichlari quyidagilardan iborat: 2025-yillarda oziq-ovqat inflatsiyasi 11,8% dan 8,3% ga kamayib, mahalliy ishlab chiqarish hajmi 21% ga o‘sgan hamda import qilinayotgan oziq-ovqat mahsulotlarining bozordagi ulushi 38% dan 30% ga qisqargan bo‘lar edi.

2025-yilning 6 oyi davomida (1-maydan 31-oktabrgacha) import qilingan ayrim turdagi meva mahsulotlariga mavsumiy bojlar qo‘llash orqali, xususan, banan importini 45 ming tonnadan 32 ming tonnaga, mandarin importini esa 28 ming tondan 19 ming tonga kamayishiga, shu bilan birga, mahalliy olma iste‘moli 85 ming tonnadan 110 ming tonnaga o‘siga erishilgan bo‘lar edi.

Barchamiga ma‘lumki, aksiz solig‘ining sog‘liqni saqlash sohasidagi ta‘siri aholi salomatligiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatib, kartoshka chips va fri kabi sog‘lig‘ uchun zararli mahsulotlar iste‘molining qisqarishi yurak-qon tomir kasalliklari va semirish bilan bog‘liq kasalliklar darajasining pasayishiga olib keladi.

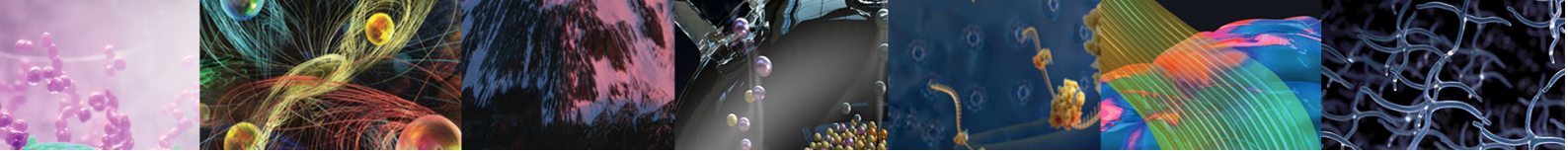
BFQ kabi oziq-ovqat mahsulotlari importida bojxona to‘lovlarini takomillashtirish orqali davlat budjeti daromadlarini oshirishga, mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab quvvatlab, ishlab chiqarish hajmini oshirishga, ichki bozorda oziq-ovqat mahsulotlari narxlarining barqaror saqlanishiga, shuningdek mamlakatimizdan ortiqcha valyuta mablag‘larini chiqib ketishini oldini olish hamda mamlakatimiz aholisi oziq-ovqat iste‘molida zararli mahsulotlar miqdorini kamytirish kabi joby natijalarga erishish mumkin.

Xulosa va taklif. O‘zbekiston Respublikasida oziq-ovqat mahsulotlari importida bojxona to‘lovlarining fiskal samaradorligini ekonometrik modellashtirish asosida olib borilgan ushbu tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, 2021-2025-yillar davomida oziq-ovqat importi qiymati va bojxona to‘lovlari o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi. Import hajmining oshishi bilan bojxona to‘lovlari ham mutanosib ravishda oshib borgan, bu esa bojxonatarif siyosatining fiskal samaradorligini ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, ekonometrik tahlil natijalariga ko‘ra, import hajmi 1 foizga oshganda bojxona to‘lovlari o‘rtacha 0,87 foizga oshishi aniqlangan. Bu fiskal elastiklikning yuqori darajada ekanligini ifodalaydi va bojxona to‘lovlari davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda muhim instrument ekanligini tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, dummy o‘zgaruvchili model tahlili shuni ko‘rsatdiki, asosiy eksportyor davlatlar (Rossiya, Qozog‘iston, Braziliya) import fiskal tushumlarga turlicha ta‘sir ko‘rsatadi. Bu esa tashqi savdo siyosatini mamlakatlar kesimida differensiallashtirish zarurligini ifodalaydi.

Shuningdek, biologik faol qo‘shimchalar (BFQ) ishlab chiqarishda foydalaniladigan xom ashyolar importiga bojxona imtiyozlari berish, zararli oziq-ovqat mahsulotlariga aksiz solig‘ini joriy etish, kelib chiqishi aniqlanmagan tovarlarga differensiyalangan qo‘shimcha boj stavkalarini belgilash hamda import bojini ikki baravar oshirish amaliyotini bekor qilish kabi takliflar iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan ijobiy natijalar berishi mumkinligi asoslandi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. BFQ ishlab chiqarishda foydalaniladigan o‘simlik xom ashyolari, nutriyent, protein, probiotik, tabiiy ekstraktlar va boshqa xom ashyolar importiga bojxona to‘lovlaridan imtiyozlar berish hamda tayyor BFQ mahsulotlari uchun esa tarif eskalatsiyasi tamoyili asosida import bojxona bojarini qo‘llash.

2. Kartoshka chipsi, fri va shu kabi sog‘liq uchun zararli oziq-ovqat mahsulotlarining har bir kilogrami uchun 15000 so‘m miqdorida aksiz solig‘ini joriy etish.

3. Kelib chiqishi aniqlanmagan tovarlarga nisbatan qo‘shimcha 10 foizgacha bo‘lgan advalor stavkalariga 5 foiz qo‘shimcha boj joriy etish.

4. Import bojini ikki baravar oshirish amaliyotini bekor qilish

5. Ayrim turdagi meva-sabzavot mahsulotlari uchun mavsumiy bojar mexanizmini qo‘llash.

Yuqoridagi takliflarni bir vaqtning o‘zida emas, balki bosqichma-bosqich, avval eksperiment tariqasida ayrim hududlarda sinovdan o‘tkazish, natijalarni tahlil qilish va keyin butun mamlakat bo‘ylab joriy etish maqsadga muvofiq.

Ushbu takliflarning amaliyotga joriy etilishi natijasida mahalliy ishlab chiqaruvchilar xarajatlarining kamayishi va ishlab chiqarish hajmining oshishi, importga qaramlikning pasayishi, aholi salomatligining mustahkamlanishi, bojxona rasmiylashtiruvining soddalashuvi hamda xalqaro savdo talablariga moslashuvga erishiladi.

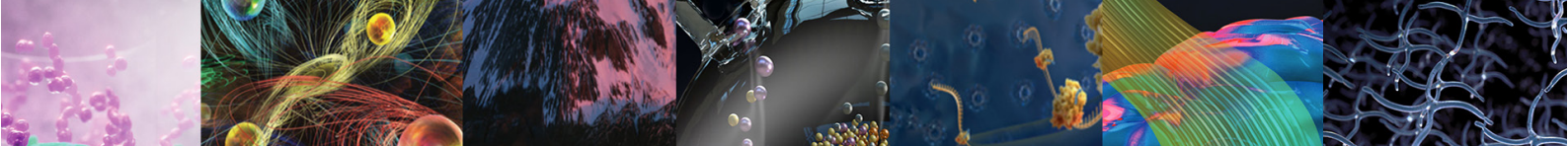
ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. FAO. (2021). The State of Food Security and Nutrition in the World. Rome: Food and Agriculture Organization.

2. Mirziyoyev, Sh. M. (2020). O‘zbekiston Respublikasining 2020-2025-yillarga mo‘ljallangan tashqi iqtisodiy faoliyat konsepsiyasi. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.

3. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2025). Oziq-ovqat mahsulotlari statistikasi yillik hisoboti. Toshkent.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. (2023). Ayrim oziq-ovqat mahsulotlariga bojxona bojlari stavkalarini vaqtinchalik pasaytirish to‘g‘risida, PQ-145-son.

5. Karimov, B. T. (2024). O‘zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashning iqtisodiy asoslari. *Agrar iqtisodiyot*, 6(2), 45-58.
6. Raxmatullayev, N. S. (2024). Oziq-ovqat mahsulotlari importida bojxona to‘lovlari stavkalarini unifikatsiyalash muammolari. *Bojxona axborotnomasi*, 3(1), 23-35.
7. Wooldridge, J. M. (2016). *Introductory Econometrics: A Modern Approach* (6th ed.). Boston: Cengage Learning.
8. World Health Organization. (2022). *Tax policies for non-communicable disease prevention*. Geneva: WHO Press.
9. Gujarati, D. N. (2015). *Ekonometrika asoslari*. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
10. Baltagi, B. H. (2021). *Econometric Analysis of Panel Data* (6th ed.). Springer.
11. O‘zbekiston Respublikasi Bojxona qo‘mitasi. (2025). *Bojxona-tarif siyosatini takomillashtirish bo‘yicha istiqbolli reja parametrlari*. Toshkent.

BOJXONA ORGANLARIDA INSON RESURSLARINI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING AYRIM JIHATLARI

Karimjonova Munavvar Ibragimovna

Bojxona instituti professori, p.f.d.(DSc), polkovnik

Rustamov Voxidjon Arashovich

**Bojxona qo‘mitasi Inson resurslarini rivojlantirish va boshqarish
boshqarmasi bosh inspektori, podpolkovnik**

e-mail: vrustamov1988@umail.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada bojxona organlarida inson resurslarini boshqarish samaradorligini oshirishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Bojxona tizimida xizmat samaradorligini oshirish, xodimlar faoliyatini samarali tashkil etish hamda mehnat resurslaridan oqilona foydalanish masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan. Maqolada zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini joriy etish orqali ish jarayonlarini takomillashtirish, vazifalarni samarali taqsimlash hamda xodimlar faoliyati natijadorligini oshirish imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqot natijasida bojxona organlarida xizmat samaradorligini oshirishga qaratilgan amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: bojxona organlari, bojxona postlari, xodimlar, shtat birliklari, xizmat faoliyati, ish yuklamasi, samaradorlik.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В ТАМОЖЕННЫХ ОРГАНАХ

Каримжонова Мунаввар Ибрагимовна

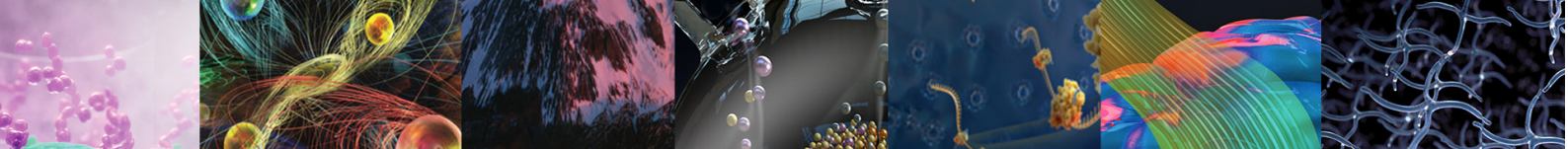
профессор Таможенного института, д.п.н. (DSc), полковник

Рустамов Вохиджон Арашович

**Главный инспектор Управления развития и управления человеческими
ресурсами Таможенного комитета, подполковник.**

e-mail: vrustamov1988@umail.uz

Аннотация: В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты повышения эффективности управления чело-

веческими ресурсами в таможенных органах. Особое внимание уделяется вопросам повышения эффективности обслуживания в таможенной системе, эффективной организации деятельности персонала и рационального использования трудовых ресурсов. В статье освещаются возможности совершенствования рабочих процессов, эффективного распределения задач и повышения эффективности деятельности персонала за счет внедрения современных подходов к управлению. В результате исследования разработаны практические предложения и рекомендации по повышению эффективности обслуживания в таможенных органах.

Ключевые слова: Таможенные органы, таможенные посты, сотрудники, подразделения, виды деятельности, рабочая нагрузка, эффективность.

SOME ASPECTS OF INCREASING THE EFFICIENCY OF HUMAN RESOURCES MANAGEMENT IN CUSTOMS AUTHORITIES

Karimjonova Munavvar Ibragimovna

Professor of the Customs Institute, Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Colonel

Rustamov Vokhidjon Arashovich

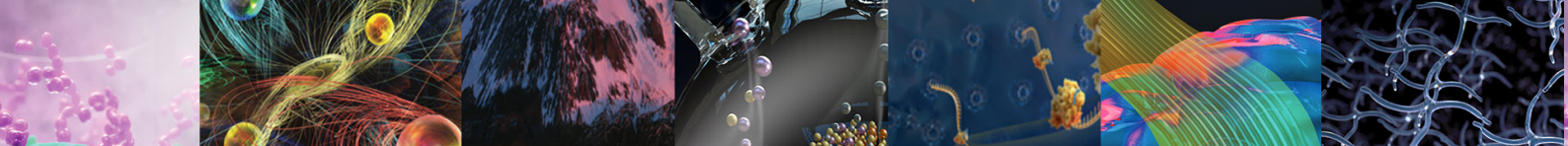
**Chief of the Department for Human Development and Management
of the Customs Committee**

e-mail: vrustamov1988@umail.uz

Abstract: This article analyzes the theoretical and practical aspects of improving the efficiency of human resource management in customs authorities. Particular attention is paid to the issues of increasing service efficiency in the customs system, effective organization of staff activities, and rational use of labor resources. The article highlights the possibilities of improving work processes, effectively distributing tasks, and increasing the effectiveness of staff activities through the introduction of modern management approaches. As a result of the research, practical proposals and recommendations were developed to improve service efficiency in customs authorities.

Key words: customs authorities, customs posts, employees, staff units, service activities, workload, efficiency.

Kirish. Iqtisodiyotlar integratsiyalashuvi jarayonida bojxona organlarida inson resurslarini boshqarish samaradorligi davlat boshqaruvi tizimining institutsional barqarorligi va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Shu bois, inson resurslarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirishga qaratilgan uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqish ilmiy va amaliy

ahamiyat kasb etadi.

Jumladan, inson resurslarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi, avvalo, tashkiliy elementlar (kadrlarni rejalashtirish, tanlash, joylashtirish, baholash, kasbiy rivojlantirish) hamda iqtisodiy elementlar (mehnatga haq to‘lash, moddiy rag‘batlantirish, ijtimoiy kafolatlar) o‘zaro uyg‘unligiga asoslanadi.

Bojxona xizmatida mazkur mexanizmning samaradorligi uning institutsional xususiyatlari, xizmat faoliyatining yuqori xavf darajasi va javobgarlik talablarini hisobga olgan holda shakllantirilishi bilan belgilanadi. Bojxona xizmati faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari – yuqori mas’uliyat, xavf omillari, korrupsiyaga moyillik darajasi hamda qat’iy reglamentlar – inson resurslarini boshqarishning maxsus uslubiy modelini shakllantirishni taqozo etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi bojxona tizimida boshqaruv va xizmat samaradorligini oshirish, xodimlar faoliyatini samarali tashkil etish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Bojxona xizmatida inson resurslarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish masalalari jahon ilmiy adabiyotida keng o‘rganilgan bo‘lib, turli ilmiy maktablarda o‘ziga xos yondashuvlar shakllangan.

1-jadval

Inson resurslarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish yuzasidan xorijiy olimlar ilmiy qarashlari tahlili¹

(bojxona xizmatida inson resurslarini boshqarish doirasida)

1 Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education.

— Chicago: University of Chicago Press, 1993.

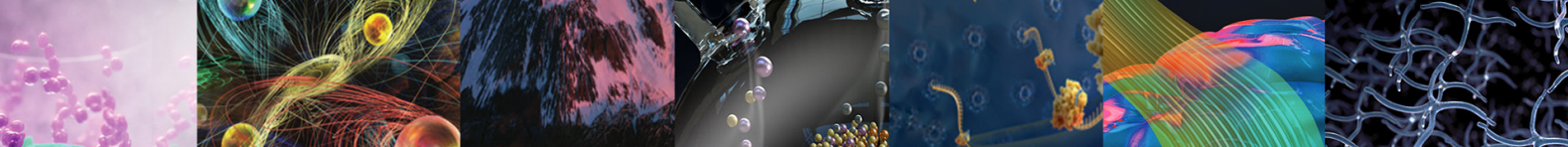
Armstrong M. Armstrong’s Handbook of Human Resource Management Practice. — London: Kogan Page, 2020.

Boxall P., Purcell J. Strategy and Human Resource Management. — London: Palgrave Macmillan, 2016. (High Performance Work Systems konsepsiyasi)

McGregor D. The Human Side of Enterprise. — New York: McGraw-Hill, 2006. (X va Y nazariyalari, xodimlar motivatsiyasi)

Nonaka I., Takeuchi H. The Knowledge-Creating Company. — Oxford: Oxford University Press, 1995.

World Customs Organization (WCO). Human Resource Management in Customs. — Brussels: WCO, 2018.

Muallif	Ilmiy yondashuv mazmuni	Mavjud kamchiliklar	Tadqiqotning ilmiy afzalliklari
G.Bekker	Inson kapitali nazariyasi: xodimlarning bilim va malakasiga investitsiyalar mehnat samaradorligini oshiradi	Davlat xizmati, xususan bojxona tizimining institutsional va ma'muriy xususiyatlari hisobga olinmagan	Inson kapitali nazariyasi bojxona xizmati xususiyatlariga moslashtirilib, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm sifatida takomillashtiriladi
D.MakGregor	“X” va “Y” nazariyalari asosida xodimlarni boshqarish uslublari	Nazariya umumiy xarakterga ega, bojxona xizmatiga xos xavf, javobgarlik va intizom omillari ochilmagan	Bojxona xizmati uchun natijaga yo'naltirilgan, bir vaqtning o'zida nazorat va motivatsiyani uyg'unlashtiruvchi model taklif etiladi
N.Armstrong	Inson resurslarini strategik boshqaruv bilan uyg'unlashtirish	Iqtisodiy rag'batlantirish mexanizmlari chuqur ochib berilmagan	Strategik HRM asosida bojxona organlari uchun tashkiliy-iqtisodiy mexanizm kompleks holda asoslanadi
Boksall, Pursell	High Performance Work Systems – yuqori samarador ish tizimlari konsepsiyasi	Davlat xizmati va bojxona organlarida qo'llash mexanizmlari yetarlicha ishlab chiqilmagan	Konsepsiya bojxona xizmati sharoitiga moslashtirilib, institutsional model shakllantiriladi
I.Nonaka, I.Takeuchi	Bilimlarga asoslangan boshqaruv, bilimlar menejmenti	Iqtisodiy mexanizmlar va xizmat natijadorligi bilan bog'liqlik zaif	Bilimlar menejmenti inson resurslarini boshqarishning iqtisodiy samaradorlik mezonlari bilan integratsiya qilinadi
WCO ekspertlari	Inson resurslarini rivojlantirish orqali bojxona ma'murchiligini takomillashtirish	Nazariy-uslubiy mexanizmlar emas, asosan amaliy tavsiyalar berilgan	WCO tavsiyalari asosida ilmiy jihatdan asoslangan tashkiliy-iqtisodiy model ishlab chiqiladi

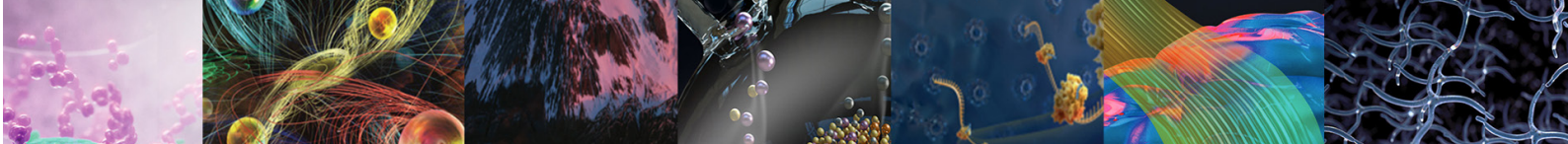
Yuqoridagi tanqidiy-tahliliy 1-jadval shuni ko'rsatadiki, xorijiy olimlar inson resurslarini boshqarish masalalarini keng qamrovda yoritgan bo'lsalar-da, bojxona xizmatiga xos tashkiliy-iqtisodiy mexanizmni kompleks holda ochib bermagan.

Yaqin Sharq olimlarining ilmiy ishlarida bojxona xizmatida inson resurslarini boshqarish masalalari davlat xizmatini modernizatsiya qilish va institutsional islohotlar bilan bog'liq holda o'rganilgan. Turkiyalik olim A.Demir inson resurslarini boshqarish mexanizmini shaffoflik, hisobdorlik va kasbiy etika tamoyillariga asoslantirish zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, bojxona organlarida kadrlar faoliyatini adolatli baholash va rag'batlantirish korrupsiya xavfini kamaytirishga xizmat qiladi².

Rossiyalik tadqiqotchi A.Ya.Kibanov ilmiy qarashlariga ko'ra, inson resurslarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirishda strategik, institutsional va innovatsion yondashuvlarni uyg'un qo'llash zarurligi ta'kidlanadi³.

2 Demir A. Human resource management in public administration: institutional approach // International Journal of Public Administration, 2017. 274 p.

3 Kibanov, A. Ya. Osnovy upravleniya personalom : uchebnik dlya vuzov / A. Ya. Kibanov. –

Mahalliy olimlarning ilmiy qarashlarida bojxona xizmatida inson resurslarini boshqarish masalalari milliy iqtisodiyotni rivojlantirish va davlat moliyaviy xavfsizligini ta'minlash nuqtayi nazaridan yoritiladi. Q.B.Axmedjanov bojxona organlarida inson resurslarini boshqarish samaradorligi kadrlar salohiyatini oshirish va ularning mehnat natijalarini iqtisodiy rag'batlantirish bilan bevosita bog'liq ekanligini ta'kidlaydi⁴.

Fikrimizcha, bojxona organlari faoliyatida inson resurslarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirishda strategik, institutsional va innovatsion yondashuvlarni uyg'un qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar

Uslubiy jihatdan inson resurslarini boshqarishni takomillashtirishning birinchi yo'nalishi kadrlar salohiyatini baholash va boshqarish tizimini takomillashtirish hisoblanadi. Bojxona xizmatida xizmat faoliyatini baholash tizimi faqat ma'muriy ko'rsatkichlarga emas, balki iqtisodiy samaradorlik, xizmat intizomi, korrupsiya xavflarini kamaytirish va kasbiy kompetensiya darajasini aks ettiruvchi indikatorlarga asoslanishi lozim. Bu esa inson resurslarini boshqarishning natijaga yo'naltirilgan modelini shakllantirish imkonini beradi.

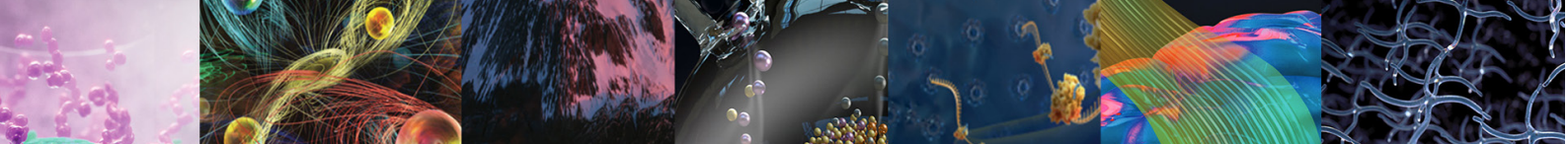
Ikkinchi uslubiy yo'nalish, inson resurslarini boshqarishda iqtisodiy rag'batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish bilan bog'liq. Bojxona xizmatida xodimlarning mehnat natijalariga bog'liq ravishda differensial ish haqi va moddiy rag'batlantirish tizimini joriy etish mehnat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, iqtisodiy rag'batlantirish ijtimoiy kafolatlar va kasbiy o'sish imkoniyatlari bilan uyg'un holda amalga oshirilishi inson resurslarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini mustahkamlaydi.

Uchinchi uslubiy yo'nalish, inson resurslarini boshqarish jarayonlarini raqamlashtirish va innovatsion boshqaruv usullarini joriy etishdan iborat. Raqamli texnologiyalar asosida kadrlar hisobini yuritish, xizmat faoliyatini monitoring qilish va baholash inson resurslarini boshqarishda shaffoflik va hisobdorlikni ta'minlaydi. Bojxona xizmatida HR-axborot tizimlarini joriy etish inson resurslarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqadi.

To'rtinchi uslubiy jihat, inson resurslarini boshqarishda institutsional madaniyat va kasbiy etikani rivojlantirish bilan bog'liq. Bojxona xizmatida inson resurslarini boshqarish mexanizmi faqat iqtisodiy samaradorlikni emas, balki xizmatchilarning kasbiy mas'uliyati, axloqiy qadriyatlarini va davlat manfaatlariga sadoqatini ham

3-ye izd., pererab. i dop. –Moskva : Infra-M, 2014. – 439 s.

⁴ Axmedjanov Q.B. Bojxona organlarida iqtisodiy tahlil va boshqaruv samaradorligi. — Toshkent, 2021.

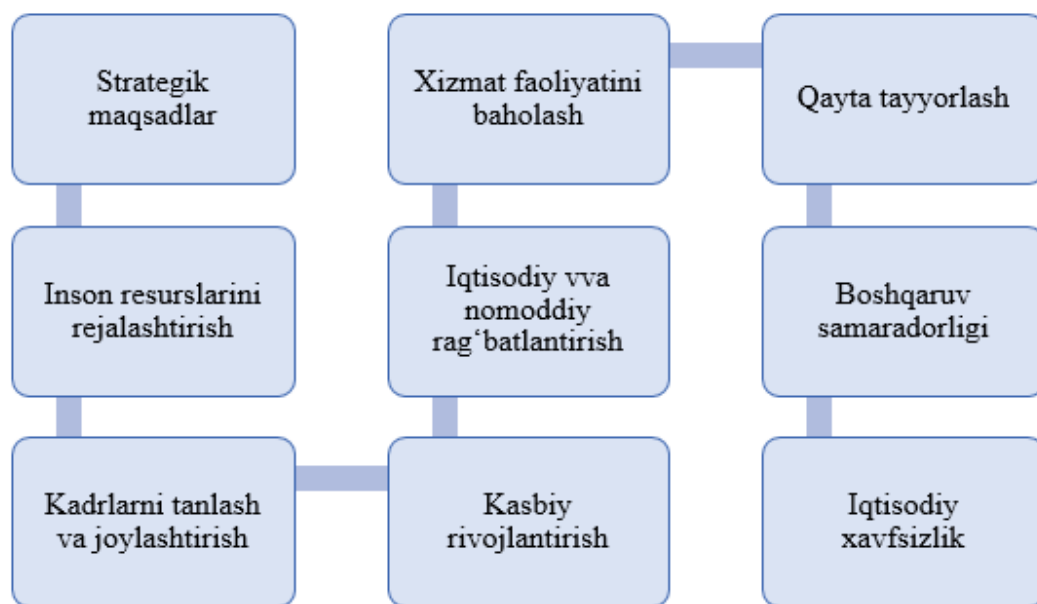

ta'minlashi lozim. Bu esa kadrlar siyosatida tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni axloqiy-institutsional tamoyillar bilan uyg'unlashtirishni taqozo etadi.

Shuningdek, inson resurslarini boshqarishning uslubiy jihatlarini takomillashtirishda xalqaro tajriba va Jahon bojxona tashkiloti (WCO) tavsiyalarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Xalqaro standartlar asosida kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini rivojlantirish bojxona xizmatida inson resurslarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini institutsional jihatdan mustahkamlaydi.

Bojxona xizmatida inson resurslarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish quyidagi asosiy uslubiy yo'nalishlar asosida amalga oshirilishi lozim:

- kadrlar salohiyatini kompleks baholash tizimini joriy etish;
- natijaga yo'naltirilgan iqtisodiy rag'batlantirish mexanizmlarini shakllantirish;
- inson resurslarini boshqarish jarayonlarini raqamlashtirish;
- institutsional madaniyat va kasbiy etikani mustahkamlash.

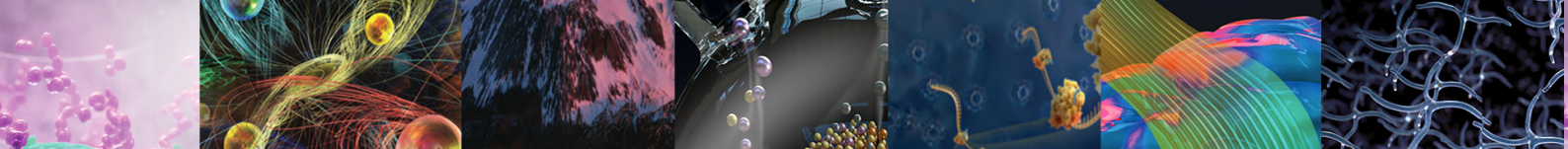

2-rasm. Bojxona xizmatida inson resurslarini boshqarishning takomillashtirilgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi⁵

Ushbu mexanizm inson resurslarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi bosqichma-bosqich va tizimli tarzda amalga oshirilishini ifodalaydi (2-rasm).

Taklif etilayotgan uslubiy yondashuvlar bojxona xizmatida inson resurslarini

5 Muallif ishlanmasi

boshqarishni faqat ma'muriy jarayon sifatida emas, balki iqtisodiy samaradorlikka yo'naltirilgan boshqaruv tizimi sifatida qarash imkonini beradi. Xususan, xizmat faoliyati natijalarini iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan bog'lash, kadrlar salohiyatini raqamli baholash va institutsional madaniyatni mustahkamlash inson resurslarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqadi.

Yuqoridagi taklif etilgan mexanizmning 2-bosqichida keltirilgan inson resurslarini rejalashtirish amaliyoti to'g'ri amalga oshirilishi bojxona organlari faoliyatida inson resurslari samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, ushbu mexanizmning samarali qo'llanilishi natijasida davlat bojxona xizmati organlari tuzilmalarining ish hajmi nisbatan kam bo'lgan tashqi iqtisodiy faoliyat bojxona postlari shtatlarini optimallashtirish orqali yuqori ish hajmida faoliyat olib borayotgan Bojxona rasmiylashtiruv markazi va chegara bojxona postlarida inson resurslari samaradorligini oshirish taklifi amaliyotga muvaffaqiyatli joriy etilgan.

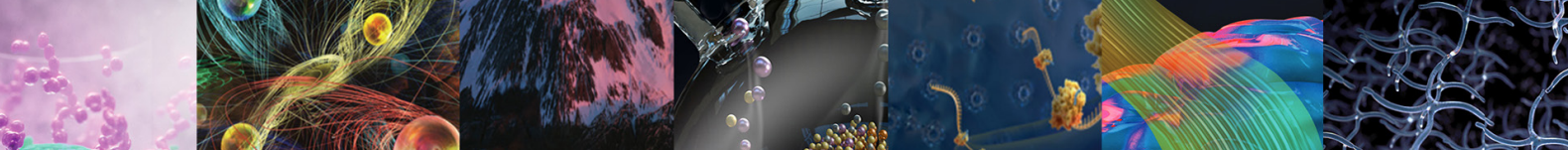
Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 25-martdagi "Davlat bojxona xizmati organlarining faoliyatini tashkil etish va bojxona ma'muriyatchiligini yanada takomillashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-122-son qarorining 6-ilovasiga asosan 25 ta bojxona postlari tugatilib, shtat birliklari Bojxona rasmiylashtiruv markaziga va ish hajmi ko'p bo'lgan boshqa postlarga o'tkazilgan.

Bojxona postlarini tugatish natijasida 25 ta rahbarlik lavozimlari va bir-birini takrorlaydigan 37 ta lavozimlar ijrochi lavozimga o'zgartirilgan hamda shtatlarni qayta taqsimlash orqali postlarda inson resurslari samaradorligi 1,2 baravarga ortgan va xodimlarning ish yuklamasi maqbullashtirilishiga erishilgan.

Bojxona xizmatida inson resurslarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirishda kadrlardan oqilona foydalanish, ish yuklamasini adolatli taqsimlash va xizmat samaradorligini oshirish ustuvor vazifalardan hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot doirasida davlat bojxona xizmati organlari tuzilmalarida inson resurslarini qayta taqsimlash orqali samaradorlikni oshirish imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslangan.

Xususan, ish hajmi nisbatan kam bo'lgan ayrim bojxona postlarida shtat birliklarining mavjud ish hajmiga nomutanosib holda saqlanib kelinayotgani aniqlangan. Bu holat inson resurslaridan foydalanish samaradorligining pasayishi, ish vaqtdan to'liq foydalanilmasligi hamda boshqa, yuqori yuklamaga ega bo'lgan bojxona tuzilmalarida kadrlar yetishmovchiligiga olib kelayotgani ilmiy tahlil orqali isbotlangan.

Natijada, shtatlarni qayta taqsimlash va boshqaruv tuzilmasini soddalashtirish orqali bojxona postlarida inson resurslaridan foydalanish samaradorligi o'rtacha 1,2 barobarga oshgani aniqlandi. Shu bilan birga, xodimlar o'rtasida ish yuklamasining nomutanosibligi bartaraf etildi, xizmat vazifalarining aniq taqsimlanishi ta'minlanib, xodimlarning kasbiy faoliyatiga bo'lgan motivatsiyasi oshdi. Shuningdek, mazkur ilmiy yangilikning ilmiy ahamiyati inson resurslarini boshqarishda nafaqat miqdoriy, balki funksional va natijaviy yondashuv ham ustuvor ekanini ko'rsatadi.

Ilmiy nuqtayi nazardan, mazkur natija inson resurslarini boshqarishda faqat miqdoriy ko'rsatkichlarga emas, balki ish hajmi, funksional yuklama va xizmat natijadorligiga asoslangan tashkiliy-iqtisodiy yondashuvni joriy etishning samarali ekanligini tasdiqlaydi.

3-jadval

Bojxona postlari bo'yicha ish hajmi va shtat mutanosibligi tahlili (before&after usuli)⁶

Ko'rsatkichlar	Kam ish hajmli postlar	Yuqori ish hajmli postlar
TIF operatsiyalari ulushi	Past	Yuqori
Xodimlar soni	Nisbatan yuqori	Nisbatan kam
1 xodimga to'g'ri keladigan ish hajmi	Past	Yuqori
Takrorlanuvchi lavozimlar	Mavjud	Kam
Samaradorlik darajasi	Qoniqarsiz	Yuqori

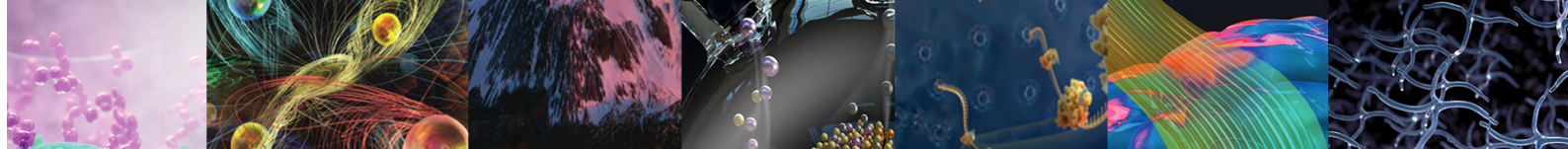
Yuqoridagi 3-jadvaldan ko'rinib turibdiki, kam ish hajmli postlarda inson resurslaridan foydalanish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lgan, yuqori yuklamaga ega tuzilmalarda esa kadrlar yetishmovchiligi yuzaga kelgan.

Rahbarlik hamda takrorlanuvchi lavozimlar tugatilib, ijrochi lavozimlar ulushi oshirilishiga erishilgan. Boshqaruv funksiyalarining qisqartirilishi ijro faoliyati samaradorligini oshirib, inson resurslarini to'g'ridan-to'g'ri samarali natijaga yo'naltirishga xizmat qilgan.

Xulosa va takliflar

Taklif etilgan mexanizm hamda ilmiy yangilik natijalari tahlili shuni ko'rsatadiki, davlat bojxona xizmati organlarida inson resurslarini boshqarishda shtatlar sonini saqlab qolish emas, balki ish hajmiga mos ravishda qayta taqsimlash iqtisodiy va tashkiliy jihatdan eng maqbul yechim hisoblanadi. Kam ish hajmli bojxona postlarini tugatish va ularning shtat birliklarini yuqori yuklamaga ega tuzilmalarga yo'naltirish

⁶ Muallif tomonidan tuzilgan

inson resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirib, bojxona ma'muriyatchiligini modernizatsiya qilish imkonini yaratgan.

Xulosa qilib aytganda, bojxona organlarida inson resurslarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirishning uslubiy jihatlari kadrlar salohiyatini baholash, iqtisodiy rag'batlantirish, raqamli boshqaruv, institutsional madaniyat va xalqaro standartlarni uyg'un qo'llash asosida shakllantirilishi lozim. Mazkur uslubiy yondashuvlar bojxona xizmatida inson resurslarini boshqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 25-martdagi "Davlat bojxona xizmati organlarining faoliyatini tashkil etish va bojxona ma'muriyatchiligini yanada takomillashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-122-son qarori.

2. Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. – Chicago: University of Chicago Press, 1993.

3. Armstrong M. Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice. — London: Kogan Page, 2020.

4. Boxall P., Purcell J. Strategy and Human Resource Management. — London: Palgrave Macmillan, 2016. (High Performance Work Systems konsepsiyasi).

5. McGregor D. The Human Side of Enterprise. — New York: McGraw-Hill, 2006. (X va Y nazariyalari, xodimlar motivatsiyasi).

6. Nonaka I., Takeuchi H. The Knowledge-Creating Company. — Oxford: Oxford University Press, 1995.

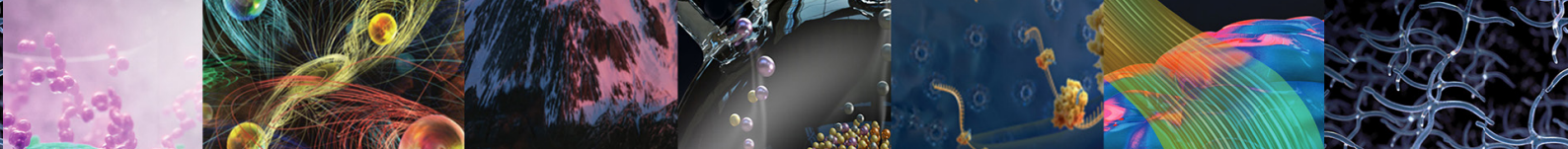
7. World Customs Organization (WCO). Human Resource Management in Customs. — Brussels: WCO, 2018.

8. Demir A. Human resource management in public administration: institutional approach // International Journal of Public Administration, 2017. 274 b.

9. Kibanov, A. Ya. Osnovy upravleniya personalom : uchebnik dlya vuzov / A. Ya. Kibanov. – 3-ye izd., pererab. i dop. – Moskva : Infra-M, 2014. – 439 b.

10. Axmedjanov Q.B. Bojxona organlarida iqtisodiy tahlil va boshqaruv samaradorligi. – Toshkent, 2021.

11. www.lex.uz (O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy

bazasi).

12. www.customs.uz/uz (O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Bojxona qo‘mitasi rasmiy veb sayti).

13. Bojxona qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

MUNDARIJA

JAMOAT XAVFSIZLIGI, ATROF-MUHIT VA IJTIMOIIY BARQARORLIKKA SALBIY TA’SIR KO’RSATISHI EHTIMOLI BO’LGAN MAHSULOTLAR IMPORTINI OPTIMALLASHTIRISH.....	3
ОСОБЕННОСТИ ДИНАМИКИ ИЗМЕНЕНИЙ ПАРАМЕТРОВ ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ПРОМЫШЛЕННЫХ РАЙОНОВ ТАШКЕНТСКОЙ ОБЛАСТИ	9
BOJXONA QONUNCHILIGIDA BOJXONA HUDUDIDA QAYTA ISHLASH REJIMINING KIOTO STANDARTLARI ASOSIDA IMPLEMENTATSIYA QILISHNING OBYEKTIV ZARURIYATI.....	15
OZIQ-OVQAT IMPORTIDA BOJXONA TO‘LOVLARINING FISKAL SAMARADORLIGI: EKONOMETRIK TAHLIL VA OPTIMALLASHTIRISH ISTIQBOLLARI.....	23
BOJXONA ORGANLARIDA INSON RESURSLARINI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING AYRIM JIHLATLARI.....	38